

RADBOD UNIVERSITEIT NIJMEGEN

MASTERSCRIPTIE
Geschiedenis en Actualiteit

Herinnering in het veen

De representatie van dader- en slachtofferschap in herinneringscentrum
Esterwegen

Door:
Laura de Jong
S1029652

Begeleider:
Dr. R. Ensel

15 augustus 2019

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Inleiding	3
De Emslandkampen	10
Opzet en methode	12
Hoofdstuk 1	14
De geallieerde bezetting	14
Herinnering in de nieuwe Bondsrepubliek	17
De 1968-generatie	21
Hoofdstuk 2	25
De Wende	29
De kampen als officiële <i>lieux de mémoire</i>	33
Hoofdstuk 3	38
Slachtofferschap	40
Daderschap	44
<i>Postmemory</i>	46
Conclusie	49
Bibliografie	52
Primaire bronnen	52
Secundaire bronnen	52

Inleiding

In het Emsland, vlak over de Duitse grens bij Drenthe, bevonden zich tijdens de Tweede Wereldoorlog vijftien concentratie-, krijgsgevangenen- en strafgevangenkampen. Het terugvinden van de sporen van dit verleden vandaag de dag is een ware speurtocht. De herinnering aan de Emslandkampen is geconcentreerd in het herinneringscentrum Esterwegen. Dit bevindt zich op de plek waar één van de vijftien kampen heeft gestaan. Waar de andere kampen hebben gestaan, bevinden zich tegenwoordig onder meer nieuwbouwhuizen, akkergrond en penitentiaire inrichtingen. Her en der herinneren informatiepanelen aan het nazi- en oorlogsverleden.

De Emslandkampen zijn relatief onbekend en het herinneringscentrum Esterwegen is in grote mate een regionaal centrum. Dat wil zeggen dat het centrum door grotendeels regionale initiatieven is opgericht en gefinancierd en dat de meeste bezoekers uit de regio komen.¹ Het regionale karakter is ook terug te zien in de permanente tentoonstelling van het centrum, waarin veel aandacht wordt besteed aan de regionale herinneringscultuur na 1945. Tegelijk worden in de tentoonstelling links gelegd naar de nationale en transnationale herinneringscultuur en is het centrum verbonden aan een internationaal netwerk van slachtofferorganisaties en internationale educatieve projecten.

Herinneringscentrum Esterwegen staat ondanks haar regionale karakter niet los van de veranderingen die op nationale schaal plaatsvinden met betrekking tot de omgang met de oorlogsherinnering. Duitsland wordt gekenmerkt door een zeer complex en gelaagd verleden. Het land kent een ‘dubbele geschiedenis’ van het nationaalsocialistisch regime en het communistisch regime in Oost-Duitsland een periode van opsplitsing en een relatief recente hereniging.² Collectieve herinnering in Duitsland is daarom een even complex proces. Er is sprake van meervoudige en soms contesterende herinnering binnen en tussen diverse herinneringsgemeenschappen. Een representatie van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust vereist een positionering in deze complexiteit en in het bijzonder ten opzichte van de concepten slachtoffer- en daderschap. Dit is niet een eenmalige exercitie maar een voortdurend proces dat zich afspeelt in de nationale herinneringscultuur van Duitsland en in de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen sinds 1945.

¹ Museumtekst, galerij twee, *1945 bis Heute*, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

² Caroline Pearce, “An unequal balance? Memorializing Germany’s “double past” since 1990,” in *The GDR remembered: representations of the East German State since 1989*, red. Nick Hodgkin en Caroline Pearce (New York: Camden House, 2011), 173.

Door verschil in actoren en belangen was dit proces in respectievelijk de regionale en nationale herinneringscultuur niet altijd gelijk. Er is hierdoor sprake van verschil en gedeeltelijk ook tegenstrijdigheid tussen de twee herinneringsculturen. Publieke herinnering werden in de herinneringsstudies lang beschouwd een competitief proces.³ Dat wil zeggen dat een plaats van herinnering ‘eigendom’ zou zijn van een herinneringsgemeenschap. Als er sprake is van tegenstrijdige herinneringen, zou herinneren in de publieke ruimte dus een kwestie zijn van winnaars en verliezers. Dit perspectief zou leiden tot de conclusie dat het herinneringscentrum Esterwegen de regionale of nationale herinneringscultuur zou kunnen representeren, maar niet beide. De representatie in het herinneringscentrum wekt in de praktijk echter een gelaagde en complexe indruk. Deze waarneming sluit dus niet aan op de aanname dat herinneren in de publieke ruimte een competitief proces is.

In dit onderzoek zal de huidige representatie in het herinneringscentrum Esterwegen worden geanalyseerd. Hierbij wordt herinnering in de publieke ruimte niet als competitief beschouwd, maar als connectief. Door deze invalshoek kan de juist constructieve invloed van de ongelijkheid tussen de ontwikkeling van de regionale en nationale herinneringscultuur worden onderzocht. Door deze invloed op een huidige representatie van het verleden te onderzoeken kan ten eerste nieuw inzicht worden verworven in de actuele omgang met de oorlogsherinnering in Duitsland. De preservatie en representatie van de oorlogsherinnering is een onderwerp van actueel maatschappelijk en wetenschappelijk debat, omdat de oorlogsgeneratie aan het verdwijnen is en herinneringsplaatsen van kampen in toenemende mate een toeristische functie krijgen.⁴ Ten tweede geeft onderzoek naar de constructieve werking van ongelijke herinnering inzicht in de dynamiek tussen verschillende lagen van het collectief geheugen in Duitsland.

Dit onderzoek bevindt zich in het onderzoeksveld van de herinneringsstudies. De fundamentele concepten die in dit onderzoek worden gebruikt, komen voort uit dit veld. De concepten zijn: collectief geheugen, plaatsen van herinnering en herinneringscultuur. Om dit onderzoek te plaatsen in het veld is het van belang eerst deze basis toe te lichten. Collectief geheugen, het fundamentele concept van herinneringsstudies, vindt zijn oorsprong in het werk *On collective*

³ Michael Rothberg, *Multidirectional memory: Remembering the Holocaust in the age of decolonization* (Stanford: Stanford University Press, 2009), 5.

⁴ De toenemende toeristische functie van herinneringsplaatsen is het onderwerp van het sociologische veld *dark tourism studies*. Een belangrijke werk uit dit veld met betrekking tot concentratiekampen is: Brigitte Sion, red., *Death tourism: disaster sites as recreational landscape*, (Calcutta: Seagull Books, 2014).

memory (1925) van Maurice Halbwachs.⁵ Halbwachs zag herinnering als een sociaal en cultureel fenomeen en maakte daarbij onderscheid tussen geschiedenis en herinnering. Waar geschiedenis universeel was, was collectieve herinnering gelimiteerd in tijd en ruimte en beperkt tot een sociale of culturele gemeenschap. Door middel van communicatie en media ontstonden gedeelde versies van het verleden, die correspondeerden met het zelfbeeld van een groep.

Halbwachs' werk kreeg aanvankelijk geen navolging. Pas in de jaren tachtig kwam er meer academische interesse in collectieve herinnering. Halbwachs' theorie over cultureel geconstrueerde herinnering werd herontdekt en genuanceerd. De theoretici Pierre Nora en Aleida Assmann stonden aan de basis van deze ontwikkeling. Nora gaf met zijn reeks *Les lieux de mémoire* (1984-1992) aanzet tot de zogenaamde memoryboom, de tweede golf van de herinneringsstudies.⁶ Nora sloot zich aan bij Halbwachs' scheiding van geschiedenis en herinnering. Het fundamentele verschil met Halbwachs in Nora's werk was echter dat hij plaatsen van herinnering (*lieux de mémoire*) onderzocht niet als manifestaties van Halbwachs' natuurlijke collectieve herinnering, maar juist als kunstmatige versies van de natuurlijke herinneringsgemeenschappen (*milieux de mémoire*), die volgens hem waren verdwenen.⁷ Plaatsen van herinnering tonen dus een wil om te herinneren, maar zijn tegelijk juist bakens van de absentie van natuurlijke herinnering. Plaatsen van herinnering hebben volgens Nora verschillende dimensies. Ze zijn materieel en vormen dus een tastbaar verleden. Ze vervullen een functie in een samenleving, zoals een plaats van herdenking. Ze hebben bovendien symbolische waarde.⁸ Wanneer een plaats van herinnering past in het narratief van de nationale geschiedenis, kan de plaats 'officieel' worden erkend door de nationale herinneringspolitiek. Deze opname in de nationale herinneringscultuur heeft de neiging de lokale of regionale herinnering die voorheen bij de plaats hoorde te homogeniseren.⁹

Nora leverde nieuw inzicht in de wijze waarop een nationale identiteit is opgebouwd aan de hand van plaatsen van herinnering. Hij onderzocht in zijn werk de nationale plaatsen van herinnering in Frankrijk. Zijn werk inspireerde vervolgens verschillende landenstudies, waarin ook de nationale herinnering centraal stond.¹⁰ In Duitsland zijn twee series gepubliceerd. De

⁵ Maurice Halbwachs, *On collective memory* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992).

⁶ Pierre Nora, *Les Lieux de Mémoire* (Parijs: Gallimard, 1984-1992).

⁷ Pierre Nora, *Realms of memory: Rethinking the French past. Volume I: conflicts and divisions*, vert. Arthur Goldhammer (New York: Columbia University Press, 1996), 7.

⁸ Nora, *Realms of memory: Rethinking the French past*, 19.

⁹ Nora, *Realms of memory: The construction of the French past. Volume III: Symbols*, vert. Arthur Goldhammer (New York: Columbia University Press, 1996), 632.

¹⁰ Onder meer: Henk Wesseling, red., *Plaatsen van Herinnering*, (Amsterdam: Bakker, 2005-2006); J. Tollebeek, red., *België: een parcours van herinnering* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008); Mario Isnenghi, red., *I luoghi della*

eerste serie, *Deutsche Erinnerungsorte* (2001) had in tegenstelling tot de andere landenstudies een Europese insteek.¹¹ Zo werden er ook plaatsen genoemd buiten Duitsland, die voor meer landen dan alleen Duitsland als plaats van herinnering golden. Auschwitz wordt genoemd als de plaats van herinnering aan de Holocaust. In de tweede serie die in Duitsland werd gepubliceerd, *Europäische Erinnerungsorte* (2012) kwam dit Europese perspectief tot verdere wasdom.¹² Ook hier werd Auschwitz geïdentificeerd als de Europese plaats van herinnering aan de Holocaust. Door de focus van Nora en de landenstudies op de nationale of Europese herinnering was minder aandacht voor de gelaagdheid van herinnering en plaatsen van herinnering die niet tot een nationale herinnering toebehoorden. Esterwegen is hiervan een voorbeeld. Hoewel het herinneringscentrum geldt als een plaats van herinnering behoort het niet tot de herinneringsplaatsen van kampen die als ‘van nationaal belang’ werden beschouwd.¹³ De gelaagdheid van herinnering kreeg meer aandacht door de nuancering van de relatie tussen herinnering en cultuur die werd beschreven door Jan Assmann en verder werd uitgediept door Aleida Assmann.

Jan Assmann maakte in *Das kulturelle Gedächtnis* (1992) onderscheid tussen twee vormen van Halbwach’s collectieve herinnering: communicatief en cultureel.¹⁴ Aleida Assmann creëerde een typologie voor de transmissie van individuele herinnering naar collectieve herinnering door onderscheid te maken tussen vier lagen van herinnering. Tot communicatieve herinnering behoorden individuele en sociale herinnering. Beide werden via familiale banden worden doorgegeven, maar niet verder dan enkele generaties. Politieke herinnering en culturele herinnering zijn echter transgenerationeel. Dat wil zeggen dat zij niet uitsluitend door individuen of families worden gedragen, maar door symbolische systemen, zoals rituelen en plaatsen van herinnering.¹⁵ Herinneringspolitiek en herinneringscultuur kan dus blijven bestaan nadat de oorspronkelijke dragers van de herinnering zijn overleden. Deze vier soorten herinnering tonen niet alleen de gelaagdheid van herinnering, maar vormen ook een typologie voor de transmissie van herinnering. Herinnering kan worden overgedragen van individuele naar sociale herinnering en vervolgens worden geïnstitutionaliseerd als culturele en

memoria (Rome: Laterza, 1987–1997); Udo Hebel, red., *Sites of Memory in American Literatures and Cultures* (Heidelberg: Winter, 2003).

¹¹ Etienne François en Hagen Schulze, red., *Deutsche Erinnerungsorte* (München: Beck, 2001).

¹² Heinz Duchhardt, et al., *Europäische Erinnerungsorte*, red. Pim den Boer (München: Oldenbourg, 2015).

¹³ Deutscher Bundestag, Drucksache 14/1569, *Underrichtung durch die Bundesregierung: Konzeption der künftigen Gedenkstättenförderung des Bundes und Bericht der Bundesregierung über Beteiligung des Bundes an Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland* (Bonn: Bonner Universitäts-Buchdruckerei, 1999), 3.

¹⁴ Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München: Beck, 1992).

¹⁵ Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: Beck, 1999).

politieke herinnering. Assmann nuanceert dus niet alleen de wijze waarop herinnering wordt overgedragen van individu tot collectief, maar toont ook aan hoe verschillende lagen van herinnering naast elkaar kunnen bestaan binnen een natiestaat en erbuiten. Daarmee gaat zij voorbij aan de singuliere focus op de nationale herinnering.

Het concept collectieve herinnering van Halbwachs, de nuancerende typologie van Assmann en het concept *lieux de mémoire* van Nora zijn fundamenteel voor onderzoek naar herinneringscultuur en plaatsen van herinnering, zoals herinneringscentrum Esterwegen. Het centrum heeft echter twee belangrijke kenmerken die een analyse aan de hand van uitsluitend deze basis beperkt maken. Ten eerste is Esterwegen een regionale herinneringsplaats. Tegelijk zijn er ook verbindingen zichtbaar met transnationale slachtofferverenigingen en wordt er in de tentoonstelling expliciet een link gelegd met Europa als herinneringsgemeenschap. In het werk van Nora staat de nationale herinnering centraal. Esterwegen illustreert juist de gelaagdheid van herinnering binnen en boven de nationale herinnering. Hierdoor is een analyse van de herinneringsplaats uitsluitend in de context van de nationale herinnering te beperkt. Ten tweede is Esterwegen een plaats van herinnering van de Tweede Wereldoorlog. Een oorlog is een traumatische breuk op individueel, sociaal en cultureel niveau. Een traumatische breuk zoals de oorlog compliceert daarom de overdracht van herinnering zoals beschreven door Assmann en daarom ook de representatie van deze oorlogsherinnering op herinneringsplaats Esterwegen. Een analyse van deze representatie uitsluitend aan de hand van de typologie van Assmann is daarom ook te beperkt.

Sinds de jaren tachtig heeft het veld van herinneringsstudies zich ontwikkeld tot een multidisciplinair veld en zijn de concepten van Halbwachs, Nora en Assmann verder genuanceerd. Zo werd de focus op de natiestaat bekritiseerd en de werking van overdracht van herinnering genuanceerd.¹⁶ De zogenaamde derde golf van de herinneringsstudies bracht twee werken voort die aansluiten op deze twee specifieke kenmerken van herinneringscentrum Esterwegen. Het eerste werk is *Multidirectional memory* (2009) van Michael Rothberg. Rothberg stelt zich teweer tegen twee fundamentele aannames in de herinneringsstudies. Ten eerste stelt Rothberg dat er geen rechte lijn loopt tussen herinnering en groepsidentiteit.¹⁷ Hiermee nuanceert Rothberg de stelling van Halbwachs dat de gedeelde herinnering altijd correspondeert met de groepsidentiteit. Herinnering is volgens Rothberg niet eigendom van een

¹⁶ Werken over herinnering op transnationaal niveau: Daniel Levy en Natan Sznaider, *The Holocaust and memory in the global age* (Philadelphia: Temple University Press, 2001) en Marjet Derks, et al., *What's left behind: the Lieux de mémoire of Europe beyond Europe* (Nijmegen: Vantilt, 2015).

¹⁷ Rothberg, *Multidirectional memory*, 5.

groep, noch is een groepsidentiteit volledig bepaald door gedeelde herinnering. Hoewel herinnering en identiteit wel verbonden zijn, is deze relatie dynamisch en open. Herinnering, ook binnen herinneringsgemeenschappen, is niet eenduidig maar meervoudig en veranderlijk. Dit is wat Rothberg bedoelt met de term *multidirectional memory*.

Omdat herinnering en identiteit dynamisch en meervoudig zijn, is herinnering niet noodzakelijk competitief. Dit is de tweede stelling van Rothberg. Vaak wordt de publieke ruimte, zoals een plaats van herinnering, gezien als een arena van strijd tussen verschillende herinneringen en bijbehorende herinneringsgemeenschappen.¹⁸ Rothberg stelt dat door herinnering te zien als *multidirectional*, voorbij deze competitie kan worden gekeken. Hij stelt dat herinnering te ambivalent en heterogeen is om beperkt te worden tot een ‘winnende’ en ‘verliezende’ kant. Ook contesterende herinneringen kunnen constructief zijn. Door uiting van herinnering in de publieke ruimte kan ook uitwisseling tussen of zelfs creatie van nieuwe herinneringsgemeenschappen plaatsvinden. Door de dynamische aard van herinnering is de werking ervan niet altijd voorspelbaar, direct zichtbaar of intentioneel.¹⁹

In Rothberg's *Multidirectional memory* behandelt hij de holocaust-herinnering in de context van de postkoloniale herinnering op globale schaal. In navolging hiervan zijn verschillende studies verschenen over de dynamiek tussen twee verschillende ‘geschiedenissen’ in het nationaal of transnationaal geheugen.²⁰ In *Spaniards in Mauthausen* (2018) worden de Spaanse representaties van het concentratiekamp Mauthausen onderzocht in samenhang met de herinnering aan de Spaanse burgeroorlog.²¹ Een ander soort toepassing van Rothberg's theorie is een verschuiving van de focus op de nationale herinneringscultuur naar een focus op transnationale of transculturele herinnering. In “Out of Germany” (2015) wordt het relatief onbekende concentratiekamp Flössenburg benaderd als een transnationale plaats van herinnering.²²

Hoewel in deze twee onderzoeken kampen als plaatsen van herinnering worden benaderd aan de hand van Rothberg's theorie, blijft in beide studies de regionale

¹⁸ Rothberg, 5. Deze aanname is bijvoorbeeld te zien in David Cesarani, et al., red. *Belsen in history and memory* (Londen: Frank Cass & Co. Ltd., 1997). In deze casusstudie wordt het kamp Bergen-Belsen onderzocht als plaats van herinnering voor Duitsers, Britten en joden. In dit werk wordt gesteld dat er een strijd bestaat rondom het ‘eigendom’ van de herinnering aan Bergen-Belsen.

¹⁹ Rothberg, 11.

²⁰ De oorlogsherinnering en de postkoloniale herinnering in het Nederlandse nationale geheugen is onderzocht in: Iris van Ooijen en Ilse Raaijmakers, “Competitive or multidirectional memory? The interaction between postwar and postcolonial memory in the Netherlands,” *Journal of Genocide Research* 14, nr. 3-4 (2012): 463-483.

²¹ Sara J. Brenneis, *Spaniards in Mauthausen: representations of a nazi concentrationcamp, 1940 – 2015* (Toronto: University of Toronto Press, 2018).

²² Klara Stephanie Szlezák, “‘Out of Germany’: Flossenbürg Concentration Camp, Jakub's World (2005), and the commemoration of the Holocaust in the United States,” *American Studies Journal* 59, (2015).

herinneringscultuur van de kampen achterwege. De focus ligt op respectievelijk de nationale en transnationale herinnering, net als in Rothberg's eigen werk. Toch is juist de regionale herinneringscultuur relevant om te onderzoeken aan de hand van *multidirectional memory*. Door Rothberg's theorie over connectieve herinnering toe te passen in een analyse van de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen kan inzicht worden verkregen in de dynamiek tussen de verschillende lagen van herinnering in Duitsland zelf.

Het tweede werk dat relevant is voor de casus Esterwegen is *The generation of postmemory* (2012) van Marianne Hirsch.²³ Net als Rothberg beschouwt Hirsch herinnering als connectief in plaats van competitief.²⁴ In plaats van de meervoudigheid van herinnering onderzoekt Hirsch echter overdracht van de oorlogsherinnering. Doordat er sprake is van een traumatische breuk verliep transmissie van de oorlogsherinnering anders dan de door Assmann beschreven structuur. Hirsch introduceert hiervoor de structuur van *postmemory*. *Postmemory* beschrijft de relatie die de eerste naoorlogse generatie heeft tot de traumatische breuk die hun ouders hebben ervaren.²⁵ Er is sprake van discontinuïteit tussen de twee generaties doordat de traumatische herinnering niet werd doorgegeven op de wijze die Assmann uiteenzet. Tegelijk heeft het trauma gevolgen tot voorbij de oorlogsgeneratie, waardoor er ook sprake is van continuïteit. De *postmemory* generatie kan door middel van nieuwe vormen en media de oude herinnering opnieuw belichamen en reactiveren en heeft daardoor grote invloed op de herinneringscultuur van de oorlog.²⁶ Dit proces beschrijft Hirsch als postmemoriaal werk. Door dit werk wordt de herinnering ook beschikbaar gemaakt voor latere generaties.

Hirsch onderzoekt in haar werk fotografie als medium voor *postmemory*. Zij gebruikt hiervoor de methode van Roland Barthes.²⁷ Barthes methode beschrijft de relatie tussen een materieel of linguïstisch teken en onderliggende culturele ideologie. Deze methode zal later verder worden toegelicht. Hirsch' inzichten zijn toegepast in verschillende onderzoeken naar de werking van *postmemory*. Een groot deel hiervan focust op de ouder-kind relatie en niet op de postgeneratie als geheel.²⁸ Hirsch maakt zelf echter geen verschil tussen de directe nakomelingen van de eerste generatie en de gehele naoorlogse generatie.²⁹ In verscheidene

²³ Marianne Hirsch, *The generation of postmemory: writing and visual culture after the Holocaust* (New York: Columbia University Press, 2012).

²⁴ Hirsch, *The generation of postmemory*, 21.

²⁵ Hirsch, 5.

²⁶ Hirsch, 32.

²⁷ Hirsch, 61.

²⁸ Recente voorbeelden hiervan zijn: Joanne Pettitt, "Holocaust narratives: second-generation "perpetrators" and the problem of liminality," *The European Legacy* 23, nr.3 (2018): 286-300 en Diane L. Wolf, "Postmemories of joy? Children of Holocaust survivors and alternative family memories," *Sage Journals* 12, nr. 1 (2019): 75:87.

²⁹ Hirsch, 36. Hirsch stelt hier dat de minder direct verbonden *postmemory* generatie gezien kan worden als een verlenging van de door de oorlog doorbroken familiestructuur.

andere studies waarin de werking van *postmemory* wordt onderzocht wordt wel voorbij de directe familieband gekeken. Deze studies betreffen verschillende media, zoals film en literatuur, maar echter geen herinneringsplaatsen van kampen.³⁰ Toch heeft *postmemory* ook grote invloed op ontwikkeling van de herinneringscultuur van de Emslandkampen. Het herinneringscentrum Esterwegen is met name door de postgeneratie ontwikkeld. Hirsch' werk is daarom onmisbaar terwijl Rothberg's *multidirectional memory* de prominente invalshoek vormt.

In plaatsen van herinnering zoals het herinneringscentrum Esterwegen komt de complexiteit en gelaagdheid van collectieve herinnering in Duitsland tot uiting. In onderzoek naar deze gelaagdheid met Rothberg's *multidirectional memory* als uitgangspunt, is echter weinig aandacht voor de regionale herinneringscultuur en de verhouding hiervan tot de nationale herinneringscultuur. Door een kamp als regionale herinneringsplaats te onderzoeken aan de hand van deze invalshoek kan inzicht worden verkregen in de constructieve werking van meervoudige en contesterende herinnering. Daarnaast vormt dit onderzoek een aanvulling op onderzoek naar de actuele omgang met de oorlogsherinnering in Duitsland, in het bijzonder met betrekking tot de doorwerking van *postmemory*.

Daarom luidt de hoofdvraag van dit onderzoek: op welke wijze beïnvloedt de ongelijkheid tussen de ontwikkeling van de herinneringscultuur van de Emslandkampen en de ontwikkeling van de nationale herinneringscultuur sinds 1945 de representatie van dader- en slachtofferschap op de huidige herinneringsplaats Esterwegen?

De Emslandkampen

De Emslandkampen vormen de casus voor dit onderzoek. Deze kampen zijn relatief onbekend en weinig onderzocht. Pas in de jaren tachtig werd voor het eerst uitgebreid onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de concentratie-, krijgsgevangen- en strafkampen.³¹ Door het documentatie- en informatiecentrum van de Emslandkampen, dat ook in de jaren tachtig werd opgericht, werden ook verschillende studies gepubliceerd over specifieke kampen en gevangenen.³² Een recent werk over de kampen, waarin ook de naoorlogse geschiedenis aan

³⁰ Een voorbeeld hiervan is: Ingrid Lewis, *Women in European Holocaust films: perpetrators, victims and resisters* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017).

³¹ Onder meer: Erich Kosthorst en Bernd Walter, *Konzentrations- und Strafgefangenenlager im Dritten Reich: Beispiel Emsland: Dokumentation und Analyse zum Verhältnis von NS-Regime und Justiz* (Münster: Droste, 1983).

³² Onder meer: Horst Schluckner, et al., *Verräter oder Vorbilder: Deserteure und ungehorsame Soldaten im Nationalsozialismus*, red. Fietje Ausländer (Papenburg: Dokumentations- und Informationszentrum Emslandlager, 1990).

bod komt is *Gevangen in het veen* (2018).³³ De Emslandkampen zijn niet eerder onderzocht als casus voor onderzoek naar de verhouding tussen de regionale en nationale herinneringscultuur van de oorlog in Duitsland.

Tot de Emslandlager behoorden vijftien kampen, die gedurende de nationaalsocialistische tijd wisselende functies hadden. Het centraal bestuur van de kampen was in Papenburg. Drie van de kampen, Neusustrum, I Börgermoor en VII Esterwegen behoorden tot de eerste concentratiekampen van het Derde Rijk. Zij werden in 1933 opgericht ter opsluiting van politieke tegenstanders van het regime en vielen onder de autoriteit van de SS. In 1935 werden Neusustrum en I Börgermoor omgebouwd tot gevangenkampen onder het landelijk justitieel bestuur. Kamp Esterwegen bleef tot 1936 een concentratiekamp en werd daarna ook hervormd tot strafgevangenkamp.³⁴ In de tussentijd werden nieuwe kampen bijgebouwd in het Emsland. In de zes noordelijke kampen werden tussen 1939 en 1945 leden van de Wehrmacht geïnterneerd die door de militaire krijgsraad waren veroordeeld wegens onder andere munitie, desertie en rassenschande.³⁵ In de negen zuidelijke kampen werden krijgsgevangenen uit verschillende landen ondergebracht, waaronder veel Polen en Russen. Vanaf 1943 werden in het kamp Esterwegen verzetsmensen vastgezet uit Frankrijk, België en Nederland. De verzetsmensen die vastzaten in Esterwegen en Börgermoor behoorden tot de speciale *Nacht und Nebel* strafklasse, bedoeld om het verzet spoorloos te laten verdwijnen.³⁶ In totaal hebben tussen 1933 en 1945 ongeveer 80.000 concentratiekampgevangenen en tussen de 100.000 en 180.000 krijgsgevangenen in de Emslandlager vastgezet. Omstreeks 30.000 mensen stierven in de kampen. Een groot deel daarvan waren Russische en Poolse krijgsgevangenen. De Emslandlager werd bevrijd door Poolse, Canadese en Britse legermachten in april 1945.³⁷

De kampen hebben veel verschillende invullingen gehad, ook na de oorlog. Dit maakt de Emslandkampen tot een interessante casus. Door het veelvoud van de betrokken (slachtoffer)groepen is de herinnering aan de kampen meervoudig en complex. De

³³ Pieter Albers, *Gevangen in het veen: de geschiedenis van de Emslandkampen: vijftien vergeten concentratiekampen langs de Nederlandse grens* (Utrecht: Omniboek, 2018). De naoorlogse omgang met de Emslandkampen komt ook aan bod in de overzichtswerken: Stefanie Endlich et al., *Gedenkstätten für Opfer des Nationalsozialismus: Eine Dokumentation* (Bonn: Druckhaus Oberpfalz, 2000) en Reinhard Matz, red. *Die unsichtbaren Lager: Das Verschwinden der Vergangenheit im Gedenken* (Hamburg: Rowolth Taschenbuch Verlag, 1993).

³⁴ Albers, *Gevangen in het veen*, 13.

³⁵ Albers, 93.

³⁶ Albers, 15.

³⁷ Albers, 15. Een deel van de informatie uit deze alinea en de cijfers zijn ook beschikbaar op de website van het herinneringscentrum Esterwegen: "Geschichte", Gedenkstätte-esterwegen, <https://www.gedenkstaette-esterwegen.de/geschichte/>

herinneringsplaats Esterwegen is relevant voor dit onderzoek omdat het een regionaal karakter heeft en een grote gelaagdheid aan herinneringen toont.

Opzet en methode

Het doel van dit onderzoek is om de huidige vaste tentoonstelling van herinneringscentrum Esterwegen te analyseren en de invloeden van de verschillen tussen de ontwikkeling van de regionale herinneringscultuur en de nationale herinneringscultuur te duiden. Om dit te kunnen doen zal eerst de ontwikkeling van de herinneringscultuur van de Emslandkampen ten opzichte van de nationale herinneringscultuur sinds 1945 worden onderzocht. Hoofdstuk 1 is gewijd aan de periode van 1945 tot 1980, waarin de herinnering aan de Emslandkampen nog grotendeels werd gedragen door de overlevenden. Pas vanaf 1980 werden de eerste concrete stappen gezet tot de oprichting van een herinneringsplaats voor de Emslandkampen.³⁸ 1980 vormt voor de herinneringscultuur van de Emslandkampen dus een belangrijk keerpunt. In de nationale herinneringscultuur ligt dit keerpunt eerder. Tot in de jaren zestig werd de nationale herinneringscultuur gekenmerkt door 'stilte' met betrekking tot de oorlogsherinnering. Vanaf het eind van de jaren zestig kwam hierover een nationaal debat op gang.³⁹ In hoofdstuk 1 wordt onderzocht hoe de herinnering aan de Emslandkampen zich ontwikkelde ten opzichte van ontwikkelingen in de nationale herinneringscultuur. Hoofdstuk 2 is gewijd aan de periode 1980 tot 2011. In deze periode werd de herinnering van de Emslandkampen geïnstitutionaliseerd en overgedragen door middel van postmemoriaal werk. Het huidige herinneringscentrum is het resultaat van deze activiteiten. Tegelijk werd vanaf de jaren tachtig in de nationale herinneringscultuur normalisering van het oorlogsverleden gestimuleerd.⁴⁰ In hoofdstuk 2 wordt onderzocht hoe deze divergentie de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen beïnvloedde.

In hoofdstuk 3 wordt onderzocht hoe in het huidige herinneringscentrum dader- en slachtofferschap wordt gerepresenteerd en hoe de invloed van de ongelijke ontwikkeling hierin zichtbaar is. Een representatie wordt hier gedefinieerd als een vertegenwoordiging van in dit geval een ideologie over dader- en slachtofferschap, door middel van code en symboliek. Deze code en symboliek zijn zichtbaar in tekens zoals de symbolische vormtaal van het herinneringscentrum, maar ook de tekst en de vormgeving. In de analyse van deze tekens zal

³⁸ Albers, 25.

³⁹ Jeffrey Herf, *Divided memory: The Nazi past in the two Germanys* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), 300.

⁴⁰ Jeffrey K. Olick, *The sins of the fathers: Germany, memory, method* (Chicago/Londen: University of Chicago Press, 2016), 392.

gebruik worden gemaakt van de structurele analysemethode van Roland Barthes. Barthes toonde in zijn werk *Mythologies* aan dat tekens een gelaagde betekenis hebben.⁴¹ Daarmee bouwde hij voort op de linguïstiek van Ferdinand Saussure. Saussure maakte onderscheid tussen de uiterlijke vorm van een teken (*signifiant*) en hetgeen waar het teken naar verwijst (*signifié*).⁴² Barthes stelde dat elk teken op meerdere niveaus betekenis kan krijgen. Hierbij maakte hij onderscheid tussen de denotatieve en connotatieve laag van een teken. De denotatieve laag van een teken is de ‘letterlijke’, beschrijvende betekenis. Bij woorden zou de denotatie de woordenboekdefinitie zijn. De connotatie van een teken is de emotionele, persoonlijke, sociale en culturele betekenis die het teken heeft bij de mens, in dit geval de bezoeker.⁴³ Denotaties zijn echter niet objectief, zij vormen als het ware de eerste laag van de connotatie. Het onderscheid tussen de ‘objectieve’ denotatie en de connotatie is wat Barthes beschrijft als de mythe. Juist in hetgeen dat wordt gepresenteerd als natuurlijk, objectief en tijdloos, schuilt de ideologie achter het teken.⁴⁴

Door deconstructie van de gelaagde connotatie kan daarom een verband worden gelegd tussen de tekst en vormentaal in het herinneringscentrum en het grote proces van de regionale en nationale herinneringscultuur. De ideologie met betrekking tot dader- en slachtofferschap die achter de gelaagde connotaties schuilt, is namelijk cultureel bepaald. In hoofdstuk 3 zal dus eerst de gelaagde connotatie van de tekens worden gedeconstrueerd. Vervolgens zal de ideologie met betrekking tot dader- en slachtofferschap die hieraan ten gronde ligt worden blootgelegd. Aansluitend kan worden onderzocht op welke wijze deze ideologie is beïnvloed door de ongelijke ontwikkeling van de regionale en nationale herinneringscultuur.

⁴¹ Roland Barthes, *Mythologies* (Parijs: Editions du Seuil, 1957). Engelse editie: Roland Barthes, *Mythologies*, vert. Annette Lavers (New York: Noonday Press, 1972).

⁴² Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique Générale*, red. Charles Bally, Albert Sechehaye (Parijs: Payot, 1916).

⁴³ Zoals reeds geïntroduceerd past Hirsch de methode van Barthes toe in haar onderzoek naar postmemory en oorlogsfotografie. Zij focust daarbij op de persoonlijke connotatie van de foto's voor de postmemory generatie.

⁴⁴ Graham Allen, *Roland Barthes* (Londen/New York: Routledge, 2003), 34.

Hoofdstuk 1

Een deel van de tentoonstelling in het herinneringscentrum Esterwegen is gewijd aan de geschiedenis van de Emslandkampen na 1945. In deze nevententoonstelling wordt de omgang met het verleden van 1945 tot het heden opgesplitst in twee paragrafen. De eerste paragraaf, die de periode 1945 tot de jaren zeventig betreft, draagt de titel: ‘De gemeenschappelijke omgang met het verleden: verdringing’.⁴⁵ De term verdringing verwijst naar de relatieve stilte in de nationale herinneringscultuur ten opzichte van de oorlog in de eerste naoorlogse periode. Publieke herdenking en preservatie van voormalige kampen als monumenten werd in deze periode niet gestimuleerd van overheidswege. In de nationale herinneringscultuur kwam hier in de loop van de jaren zeventig verandering in. In de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen kwam deze verandering pas in de jaren tachtig. De stilte in de eerste naoorlogs periode betekende echter niet dat de herinnering op elk niveau verdrongen werd. Ook in deze periode vonden ontwikkelingen plaats in de regionale en nationale herinneringscultuur. In de nationale herinneringspolitiek bestond debat over de juiste wijze van omgang met het oorlogsverleden. Hierin stond de omgang met schuld en daderschap centraal. Daarnaast werd de oorlogsherinnering gedragen en gedeeld door regionale en internationale slachtoffergroepen. In de herinneringsgemeenschap die hieruit ontstond stond slachtofferschap centraal. In dit hoofdstuk zal worden onderzocht hoe de herinnering aan de Emslandkampen zich ontwikkelde ten opzichte van de nationale herinneringscultuur, specifiek de periode van stilte en de verandering van de jaren zeventig.

De geallieerde bezetting

Tijdens de Britse bezettingsperiode van West-Duitsland tot 1949 bevond de nationale herinneringscultuur van Duitsland zich in een overgangsfase. Het nationaalsocialisme bood niet langer het master narratief en de rituelen en beeldtaal die hiertoe hadden behoord, waren onder geallieerde bezetting niet meer beschikbaar. Tegelijk bestonden er nog geen nieuwe structuren voor herdenken.⁴⁶ De wijze waarop de geallieerden omgingen met het naziverleden was in de eerste plaats juridisch en praktisch. De focus lag op het vervolgen van de daders en de denazificatie van de overheid. Het herdenken van Duitse frontsoldaten of andere ‘daders’ werd

⁴⁵ Museumtekst, galerij twee, *1945 bis Heute*, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

⁴⁶ Alexandra Kaiser, “The *Volkstrauertag* (People’s Day of Mourning) from 1922 to the present,” in *Memorialization in Germany since 1945*, red. Bill Niven en Chloe Paver (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 18.

beschouwd als ongepast. Daarom werd door de geallieerden opdracht gegeven tot het vernietigen van alle nationaalsocialistische monumenten voor deze groepen en werd herdenking niet gestimuleerd.⁴⁷ Dit betekent niet dat de doden niet herdacht werden in Duitsland. Dit gebeurde wel op lokaal niveau, bijvoorbeeld in de gebombardeerde steden. De bombardement slachtoffers in de steden werden als ‘eigen’ gezien, terwijl veel Duitsers zich niet konden of wilden identificeren met de slachtoffers van het fascisme.⁴⁸ De verdrijving van Duitsers uit het oosten, de onderdrukking in de Sovjet-zone en het overleven van dag tot dag in de periode na mei 1945 eisten voor velen eerst de aandacht op.⁴⁹ Zowel onder de Duitse bevolking als bij de geallieerden werd in eerste instantie weinig tot geen aandacht besteed aan erkenning en herdenking van de verschillende andere slachtoffergroepen.

De Neurenbergprocessen hadden een grote invloed op de beeldvorming van de nazimisdaden. Er werd ten eerste onherroepelijk vastgesteld dat er oorlogsmisdaden waren gepleegd als direct resultaat van de besluiten van de nazitop. De internationale beeldvorming van deze daden werd voor een belangrijk deel in Neurenberg gecreëerd. Bovendien werd een politiek narratief van de nazitijd en de oorlog gecreëerd waarin Duitsers hun individuele herinneringen konden inpassen. Het lijden van de Duitsers na de oorlog kon hierin namelijk teruggeleid worden naar de besluiten van de nazitop.⁵⁰ Dit gaf ook aanleiding om de schuld uitsluitend te leggen bij de nazitop en de Duitse bevolking nadrukkelijk te distantiëren van collectieve schuld. Dit beeld zou later deel worden van de herinneringspolitiek van de eerste bondskanselier Konrad Adenauer (1949-1963).

Een tweede wijze waarop de geallieerden de latere nationale herinneringscultuur vormgaven was in de omgang met de voormalige kampen. In veel gevallen werden de kampen door de geallieerden voor hergebruik ingericht. Dit was meestal uit praktische nood omdat grote groepen mensen in de eerste jaren na de oorlog ontheemd waren en moesten worden opgevangen. Dit waren onder meer voormalig kampgevangenen, groepen repatrianten en vluchtelingen. Daarnaast moesten ook vermoedelijke oorlogsmisdadigers worden opgesloten, zoals de kampbewaarders. Er heerste in de eerste naoorlogse jaren onder de geallieerden en de meeste Duitsers geen behoefte om de kampen te preserven.⁵¹ Het hergebruik van de kampen door de geallieerden betekende dat delen van de fysieke structuren niet bewaard zijn gebleven,

⁴⁷ Herf, *Divided memory*, 208.

⁴⁸ Kaiser, “The *Volkstrauertag* (People’s Day of Mourning) from 1922 to the present,” 18.

⁴⁹ Herf, 277.

⁵⁰ Herf, 207.

⁵¹ Bill Niven, *Facing the Nazi past: United Germany and the legacy of the Third Reich* (Londen: Routledge, 2002), 12.

die in de latere herinneringscultuur wel van waarde zouden worden geacht. In de nazitijd bestond geen publiek narratief van de kampen. Na de oorlog kwam de creatie hiervan toe aan de geallieerden, niet aan de overlevenden. Dit narratief werd vervolgens gecreëerd in de Neurenbergprocessen en niet verbonden aan de fysieke kampen of de resten hiervan. De herinnering van de slachtoffers verdween echter niet met de zichtbare delen in het landschap en bleef voor overlevenden gebonden met de plaatsen, zo zou blijken in de jaren tachtig.

De Emslandkampen werden onmiddellijk na bevrijding in gebruik genomen door het Britse bestuur. Het merendeel van de kampen werden opvangplaatsen voor *Displaced Persons* (DP's) en voormalig krijgsgevangenen. Ook dienden zij als doorreiskampen voor Nederlanders en Belgen die uit andere delen van Duitsland repatrieerden. Tussen 1945 en 1948 bestond er ook een Poolse enclave van DP's en ex-krijgsgevangenen in Haren, een stadje in de Emsland. Bij aanvang betrof dit 20.000 mensen. Doordat veel Polen niet terug konden of wilden keren naar het door de Sovjet-Unie bezette Polen duurde hun repatriëring langer dan de andere nationaliteiten. De Duitse bewoners van Haren konden pas na drie jaar terug naar hun huizen.⁵² Naast de opvang van DP's was er ook behoefte aan interneringskampen. Tussen mei 1945 en 1947 werden alle vermoedelijke oorlogsmisdadigers uit de Britse bezettingszone in Esterwegen geïnterneerd, voornamelijk bewakers van concentratiekampen. Op het hoogtepunt in juni 1946 waren dit 2621 gevangenen.⁵³ Vanaf 1946 werden ook enkele andere kampen ingericht ter opname van gevangenen. Tot in de jaren zestig behoorden de kampen Börgermoor, Brualrhede, Neusustrum en Bathorn tot het gevangeniswezen van Emsland. Op de plaats van de voormalige kampen Gross Hesepe en Versen bevinden zich momenteel nog altijd penitentiaire inrichtingen van de provincie Niedersachsen.⁵⁴

Esterwegen was van 1947 tot 1950 ook deel van dit gevangeniswezen. In het voormalig kamp werden veroordeelde leden van nationaalsocialistische organisaties vastgezet die hun straf nog niet hadden uitgezeten in de periode van internering direct na de bevrijding van de kampen. De gevangenen werden sinds 1946 ingezet in de veenarbeid in het Emsland, werkzaamheden die ten tijde van de oorlog door de kampgevangenen onder dwang werd uitgevoerd. In 1946 werd door de regionale overheid van Niedersachsen vastgesteld dat de arbeid vrijwillig moest zijn en geordend en menselijk moest verlopen.⁵⁵ Voor deze kampen gold dus dat de praktische functie grotendeels hetzelfde bleef, terwijl de betekenis wel veranderde.

⁵² Albers, 230.

⁵³ Museumtekst, galerij twee, *1945 bis Heute*, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

⁵⁴ Albers, 9.

⁵⁵ Museumtekst, galerij twee, *1945 bis Heute*, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

Herinnering in de nieuwe Bondsrepubliek

Mede door de Koude Oorlog kwam West-Duitsland politiek versneld op eigen voeten te staan. In 1949 vonden de eerste vrije verkiezingen plaats van de Bondrepubliek Duitsland. De belangrijkste spelers in de Duitse verkiezingen van 1949 waren Kurt Schumacher van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) en Konrad Adenauer van de Christlich Demokratische Union Deutschlands (CDU). De CDU won de verkiezingen en Adenauer werd de eerste bondskanselier van de bondsrepubliek Duitsland. Theodor Heuss van de Frei Demokratische Partei (FDP) werd president.

Publieke omgang met de oorlogsherinnering bleef in de jaren vijftig een praktische, maar vooral politieke en juridische zaak. De opkomst van de Koude Oorlog en de scheiding van Duitsland had grote invloed. Ten eerste gaf de Koude Oorlog aanleiding om prioriteit te geven aan het anticommunisme boven de denazificatie. Dit gaf macht aan de West-Duitse anticommunisten die confrontatie met het naziverleden liever uit de weg wilden gaan. De verkiezing van Adenauer als bondskanselier in plaats van de meer confrontatiegerichte Schumacher was hier mede een resultaat van.⁵⁶ Ten tweede werd door sociaaldemocratische leiders zoals Schumacher de herinnering aan de nazimisdaden ingezet ter versterking van het anticommunisme. Schumacher en Adenauer benadrukten beide het totalitaire karakter van beide regimes. Door deze vergelijking kon West-Duitsland Oost-Duitsland neerzetten als het socialistische equivalent van het nationaalsocialistische regime.⁵⁷ Daarbij lag de focus niet op het daden uit het verleden, maar op de huidige politieke dreiging.

In de herinneringspolitiek van de jaren vijftig stonden twee zienswijzen tegenover elkaar.⁵⁸ De dominante zienswijze werd belichaamd door Adenauer. Adenauer zag integratie in het westen niet alleen als een bescherming tegen de dreiging van de Koude Oorlog, maar ook als een bescherming tegen een terugkeer naar het nazisme. Hij had al in 1946 zijn angst uitgesproken dat intensieve vervolging van de daders zoals bij de Neurenbergprocessen juist het nationalisme zou kunnen doen herleven. Vervolging van daders leek gelijk te staan aan erkenning van collectieve schuld, ondanks dat dit door de geallieerden nooit was gepropageerd. In plaats van het voortzetten van de processen spraken Adenauer en Heuss zich uit voor amnestieverleningen aan door de geallieerden beschuldigen en zelfs veroordeelden.⁵⁹ De tweede zienswijze was dat confrontatie met het verleden en vervolging van de daders juist

⁵⁶ Herf, 266. Een andere reden hiervoor was dat een belangrijk deel van het electoraat dat Schumacher steunde zich nu in Oost-Duitsland bevond.

⁵⁷ Herf, 262.

⁵⁸ Herf, 7.

⁵⁹ Herf, 220.

noodzakelijk was. Schumacher legde de nadruk niet zozeer op het herinneren, maar op het voorkomen van een nieuwe dictatuur in Duitsland. Confrontatie met het verleden en het erkennen van schuld was daarvoor noodzakelijk. Net als Adenauer en Heuss wees Schumacher het idee van collectieve Duitse schuld af, maar in 1951 schreef hij dat hij niet de intentie had de notie van collectieve schuld te vervangen met ‘een even onmogelijke collectieve onschuld.’⁶⁰ Toch bleef de vooruitkijkende visie van Adenauer dominant. De opbouw van de nieuwe democratie steunde dus op een herinneringspolitiek van zwijgen en vergeten. ‘Vergangenes als vergangen sein zu lassen,’ sprak Adenauer in 1949.⁶¹ De slachtoffers van vervolging bleven buiten dit politieke discours van schuld en onschuld.

Tot in de jaren zestig domineerde de visie van Adenauer de nationale herinneringscultuur. Vergeleken met Oost-Duitsland waren de West-Duitse ceremonies vrij klein. Adenauer was zelden aanwezig.⁶² Het herdenken was selectief. Een gevolg van de Koude Oorlogspolitiek was dat slachtoffers van de nazimisdaden uit Sovjet-landen in West-Duitsland niet werden erkend in monumenten en ceremonies.⁶³ Onwil of onvermogen tot het herinneren van nazimisdaden was onlosmakelijk verbonden met onwil tot het erkennen van specifiek slachtofferschap. Bij de eerste herdenkingsceremonies en op de monumenten werd vaak de term ‘de Duitse slachtoffers’ gebruikt.⁶⁴ Daders en slachtoffers werden onder één noemer samengebracht. Plaatsen geassocieerd met daders en met slachtoffers werden in de vroege naoorlogse jaren op dezelfde manier behandeld en vaak afgebroken, hergebruikt of verwaarloosd.⁶⁵ Als er monumenten of plakaten werden opgericht op de plekken, werd de nadruk gelegd op het Duitse lijden. In de nationale herinneringscultuur werd dus collectieve schuld ontkent door een nadruk op collectief lijden. Namen van gevallen militairen werden bijvoorbeeld zonder onderscheid toegevoegd aan militaire monumenten voor de Eerste Wereldoorlog.⁶⁶ De landelijke herdenkingsceremonie die plaatsvond vanaf 1952 was een herinvoering van de vooroorlogse nationale dag van rouw: de *Volkstrauertag*. Sommige West-

⁶⁰ Kurt Schumacher, “Schumacher an Liebermann Hersch (Genf): Verteidigung seiner Zusammenkunft mit zwei ehemalige hohen Offizieren der Waffen-SS,” (30 oktober 1951) in Albrecht. Herf, 278.

⁶¹ W.J. Dodd, *National Socialism and German discourse: Unquiet voices*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018), 255.

⁶² Herf, 300.

⁶³ Niven, *Facing the nazi past*, 2.

⁶⁴ Dagmar Kift, “Neither here nor there? Memorialization of the expulsion of ethnic Germans,” in *Memorialization in Germany since 1945*, red. Bill Niven en Chloe Paver (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 85.

⁶⁵ Markus Urban, “Memorialization of perpetrator sites in Bavaria,” in *Memorialization in Germany since 1945*, red. Bill Niven en Chloe Paver (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 103.

⁶⁶ David Livingstone, “Remembering on foreign soil: The Activities of the German War Graves Commission,” in *Memorialization in Germany since 1945*, red. Bill Niven en Chloe Paver (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 71.

Duitse politici noemden hier onder ‘slachtoffers van fascisme’ ook de Duitse soldaten die waren gesneuveld aan het front.⁶⁷ De grens tussen slachtoffers en daders werd op deze manier vrijwel onzichtbaar. De Holocaustslachtoffers bleven aan de periferie van alle officiële herdenkingen.

De meeste voormalige kampen die door de geallieerden om praktische overwegingen waren hergebruikt waren tegen het einde van de jaren veertig weer vrijgegeven. Ook onder beheer van de Duitse nationale en regionale overheid werden de kampen ingericht voor andere doeleinden. Tijdens de jaren vijftig verbleven vluchtelingen uit de DDR in een aantal van de Emslandkampen. Ongebruikte barakken en kampen werden in dezelfde tijd afgebroken. De gronden waarop zij hadden gestaan werden onder andere hergebruikt als akkers. Kamp Esterwegen werd in 1963 een depot van de Wehrmacht.⁶⁸ Hoewel het hergebruik van de kampen op het eerste opzicht praktisch was, had het ook invloed op de indruk die bezoekers kregen. Kampen waren slechts deels begaanbaar of bestonden niet meer. Het verleden werd onzichtbaar in het landschap. Deze omgang met de kampen kan deels worden toegeschreven aan de herinneringspolitiek van tijdperk Adenauer. Hergebruik van de kampen zou aantonen dat de nazipraktijken in het verleden lagen en dat Duitsland getransformeerd was.⁶⁹ Er waren vanuit de lokale bevolking echter ook weinig initiatieven om de kampen te onderhouden. Het resultaat was vervreemding van het verleden in het landschap en de regio, doordat nieuwe associaties werden gecreëerd met de kampen vanwege het hergebruik.

Dit wil niet zeggen dat het verleden daadwerkelijk vergeten werd. De herinnering aan de nazimisdaden leefde voort, maar niet in de dominante herinneringscultuur. Doordat de herinneringspolitiek van West-Duitsland meer het vergeten dan het herinneren stimuleerde, was er in de nationale herinneringscultuur geen plaats voor de herinnering van de voormalige kampgevangenen. Een gevolg hiervan was dat herinneringsgemeenschappen van onderaf werden gecreëerd, versterkt door samenkomst op plaatsen van herinnering. Al sinds 1945 kwamen joodse concentratiekampoverlevenden samen op de plekken van voormalige kampen.⁷⁰ Deze herdenkingsbijeenkomsten bij de voormalige concentratiekampen in de jaren vijftig droegen bij aan de vorming van een alternatief narratief over het oorlogsverleden, een narratief waarin de nazimisdaden werden erkend. Ook bij de Emslandlager werden de eerste vormen van herdenking georganiseerd door de voormalig gevangenen. In 1955 stichtten 600 voormalige gevangenen de ‘Emslandlager Gemeinschaft Moorsoldaten’. Deze organisatie

⁶⁷ Herf, 307.

⁶⁸ Albers, 26.

⁶⁹ Niven, *Facing the Nazi past*, 15.

⁷⁰ Herf, 307.

groeide uit tot een internationale slachtoffervereniging en herinneringsgemeenschap. In 1955 en 1956 vonden bijeenkomsten plaats van de Gemeinschaft bij het voormalig kamp Esterwegen en in Papenburg. Initiatief voor het behoud van de plaatsen van herinnering kwam ook vanuit de voormalig gevangenen.⁷¹ Zo riep in 1956 een voormalig gevangene op tot het onderhoud van een begraafplaats van de Emslandkampen, die was verwaarloosd door de lokale autoriteit.⁷²

De naam Moorsoldaten is van bijzondere betekenis. De naam was in 1933 bedacht door de gevangen toneelschrijver Wolfgang Langhof, voor een lied in een toneelstuk dat hij en de andere Duitse politieke gevangenen zouden opvoeren in het kamp Esterwegen. De naam is daarna doorgegeven aan volgende gevangenen en bleef zo voortbestaan.⁷³ Het lied der moorsoldaten raakte bekend tot in de Verenigde Staten en werd een strijdlid tijdens verschillende latere conflicten. Zelfs de anti-atoomprotesten in de jaren tachtig maakten nog gebruik van het lied. Een getuigenis van een medegevangene vertelt dat zelfs de SS-bewakers in het kamp het lied meezongen.⁷⁴ Nog steeds wordt elk jaar op 8 mei het lied gezongen op de herdenkingsplaats van Esterwegen. Het wordt gezien als een symbool van volharding tijdens onderdrukking en is op zichzelf een immateriële *lieu de mémoire* geworden.

De naam moorsoldaten laat zien dat de grenzen van identiteit en van herinnering niet altijd gelijklopen, zoals Rothberg ook stelt.⁷⁵ Duitse politieke gevangenen in 1933 hadden een andere ervaring en herinnering dan bijvoorbeeld Franse krijgsgevangenen in 1943. Toch identificeren zij zich beiden met de naam moorsoldaten. Doordat de naam werd toegeëigend door een officiële herinneringsgemeenschap, de Gemeinschaft, werd er echter wel kunstmatig een lijn getrokken tussen de identiteit van ‘moorsoldaat’ en de herinnering. Bepaalde herinneringen werden in- en uitgesloten. Ten eerste konden Russen en Polen vanwege de Koude Oorlog politiek en retoriek niet deelnemen aan de herdenkingsceremonies van de Gemeinschaft, terwijl zij een groot aandeel vormden van de voormalige gevangenen.⁷⁶ Ten tweede waren ‘gewone’ criminelen ook buitengesloten terwijl zij ook gevangen hadden gezeten in de Emslandkampen in de nazitijd. Er werd dus een categorisering van slachtoffer en dader gemaakt binnen de groep van gevangenen, waarin enkel de slachtoffers van vervolging als slachtoffer werden benoemd. De Gemeinschaft stond haaks op de dominante nationale herinneringscultuur op drie manieren. Ten eerste was de gemeenschap internationaal en dus

⁷¹ Albers, 107.

⁷² Stefanie Endlich, *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus: Eine Dokumentation II*, 448.

⁷³ Stefanie Endlich, 447.

⁷⁴ Albers, 204.

⁷⁵ Rothberg, 5.

⁷⁶ Albers, 231.

niet gericht op louter Duitse slachtoffers. Ten tweede werd een onderscheid gemaakt tussen slachtoffer en dader. Ten derde werd de herinneringsgemeenschap gekenmerkt door een drang om gezamenlijk en openbaar het verleden te herinneren. Juist deze dissidentie van de nationale herinneringscultuur was echter een reden waarom de gemeenschap kon groeien en zich kon consolideren. Veel personen wier herinnering niet gehoord werd in de dominante herinneringscultuur werden wel gehoord in de Gemeinschaft.

De 1968-generatie

In de jaren zestig vond een verschuiving plaats in het nationale narratief over de oorlog. Een nieuwe linkse beweging stelde dat meer democratie ook meer herinnering en rechtspraak vereiste.⁷⁷ De publieke aandacht verschoof naar de daders. Een paar gebeurtenissen gaven hiertoe aanzet, zoals het Eichmannproces (1961), de Auschwitzprocessen in Frankfurt (1963) en de herhaaldelijke debatten over verlenging van de verjaringstermijn van nazimisdaden.⁷⁸

Het belangrijkste was echter de generatieverschuiving die plaatsvond in de jaren zestig. Het generatieconflict dat hierdoor ontstond had verschillende thema's, zoals de zesdaagse oorlog in Israël en de Vietnamoorlog, maar voor de zogenaamde Duitse 1968-generatie was vooral het oorlogsverleden de reden om kritiek te leveren op de oorlogsgeneratie.⁷⁹ Meer informatie over de nazimisdaden werd openbaar gemaakt, onder andere door het in 1958 opgerichte onderzoeksbureau voor nationaalsocialistische misdaden in Ludwigburg.⁸⁰ De naoorlogse generatie leerde hierdoor het nationaalsocialistisch verleden kennen op een wijze die niet aansloot op hetgeen dat zij van hun ouders gehoord hadden. Door trauma, schaamte en de zwijgcultuur die dominant was in de eerste twintig jaar van de Bondsrepubliek was de oorlogsherinnering door de oorlogsgeneratie vaak niet doorgegeven aan hun kinderen.

De jaren zestigbeweging in Duitsland is vaak beschreven als een breuk met de cultuur van de oorlogsgeneratie.⁸¹ Er was echter ook sprake van continuïteit in de omgang met het oorlogsverleden. De jaren zestigbeweging veroordeelde het zwijgen van de oorlogsgeneratie en de in hun ogen gebrekkige vervolging van de nazimisdaders. Het confronteren van de schuldvraag was voor hen in zekere mate simpeler, omdat zij geen deel uitmaakten van de 'schuldige' oorlogsgeneratie. Tegelijk zag de jonge generatie zich wel genoodzaakt zich

⁷⁷ Herf, 334.

⁷⁸ Caroline Pearce, *Contemporary Germany and the Nazi legacy: remembrance, politics and the dialectic of normality* (Londen: Palgrave Macmillan, 2008), 18.

⁷⁹ Dodd, *National Socialism and German discourse*, 255.

⁸⁰ Pearce, *Contemporary Germany and the Nazi legacy*, 18. De naam van dit bureau was *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*.

⁸¹ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik* (München: C.H.Beck, 1996). Geciteerd in Olick, *The sins of the fathers*, 29.

nadrukkelijk te distantiëren van het verleden van hun ouders. Strijd tegen collectieve schuld bleef het kader voor de omgang met het verleden in de nationale herinneringscultuur.⁸² Deze continuïteit van de schuldvraag toont dat het oorlogstrauma gevolgen had tot voorbij de eerste generatie, ook al was de oorlogsherinnering vaak niet doorgegeven. Dit is wat Hirsch beschreef als *postmemory*. Voorheen werd deze strijd gekenmerkt door een focus op Duits slachtofferschap en een ‘afsluiten’ van het naziverleden door confrontatie ermee te vermijden. Met de verschuiving eind jaren zestig verschoof de focus naar Duits ouderschap maar werd ook het verleden opnieuw ‘afgesloten’ door een breuk te benadrukken. Hierdoor zou schuld en verantwoordelijkheid in het verleden komen te liggen. Deze kunstmatige breuk creëerde evenmin een werkelijke afsluiting van het verleden als de stilte van de eerste generatie.

De afstand tot de oorlogsschuld en de absentie van de oorlogsherinnering bij de nieuwe generatie zorgde er wel voor dat de complexiteit van schuld versimpeld werd en dat de oorlogsherinnering gegeneraliseerd werd in de veranderende herinneringscultuur van de jaren zeventig. Verantwoordelijkheid voor de Holocaust en verantwoordelijkheid voor de oorlogshandelingen aan de twee fronten waren tot dan toe gescheiden zaken geweest, maar werden vanaf de jaren zeventig meer en meer samengebracht onder de universele oorlogsschuld. De knieval van Willy Brandt was ook hiervoor van symbolische waarde, aangezien het monument waar hij voor knielde beide kanten van de oorlog symboliseerde.⁸³ In de herinneringscultuur verschoof de aandacht naar de Holocaust en de nazimisdaden, maar de historische realiteit van de Holocaust en de nazimisdaden kwam juist meer op de achtergrond. In plaats daarvan kwam de nadruk te liggen op symboliek. Exemplarisch voor deze tegenstrijdige verschuiving was het bezoek van Kanselier Helmut Schmidt (1974-1981) aan Auschwitz.⁸⁴ Schmidt was de eerste Bondskanselier die Auschwitz bezocht. Hij sprak daar over de relatie tussen Duitsland en Polen. ‘Het pad naar verzoening kan Auschwitz niet ontwijken, maar het pad naar wederzijds begrip moet en kan niet eindigen in Auschwitz’. Opvallend aan Schmidts toespraak was dat hij Auschwitz enkel benoemde als het symbool voor de Holocaust en zich niet uitsprak over de historische realiteit in het kamp zelf, waar 2 miljoen Joden waren vermoord.⁸⁵

Er was ondanks de nieuwe aandacht voor de nazimisdaden dus geen sprake van een volledige integratie van de herinnering van slachtoffergroepen in de nationale

⁸² Frei, *Vergangenheitspolitik*, 29.

⁸³ Olick, 283.

⁸⁴ Olick, 75.

⁸⁵ Herf, 346.

herinneringscultuur. De oorlogsherinnering in Duitsland bleef meervoudig en gelaagd. Dit is ook te zien in de regionale ontwikkeling die plaatsvond met betrekking tot de Emslandkampen. Begin jaren zestig werd in de *Papenburger Ems-Zeitung* de geschiedenis van de Emslandkampen beschreven. Lezersreacties hierop waren in eerste instantie verbaasd en vervolgens ook opstandig. Men wilde niet over de tijd horen en vond het onnodig het verleden op te rakelen. Een verslaggever van het tv-magazine *Report* betreurde in 1963 dat de inwoners van het Emsland niet meer wilde weten van het onrecht dat zich in hun streek had afgespeeld.⁸⁶ Deze houding van de lezers toonde dat er begin jaren zestig in de regio nog steeds een wil bestond om het verleden af te sluiten. Dat in het volledige decennium de generatieverschuiving ook gevolgen had voor de regionale herinneringscultuur, bleek toen studenten van de universiteit Oldenburg in de jaren zeventig voorstelden de universiteit te vernoemen naar Carl von Ossietzky.⁸⁷

Carl von Ossietzky was de bekendste gevangene van de Emslandkampen. Hij was een Duitse journalist die zich in de jaren twintig en dertig fel had uitgesproken tegen Hitlers partij. In 1933 werd hij hierom opgepakt en in het concentratiekamp Esterwegen gevangengezet. In 1935 won Ossietzky de Nobelprijs voor de Vrede, in een poging van het Zweedse comité om hem vrij te krijgen. Om een internationaal schandaal te voorkomen werd Ossietzky in 1936 vrijgelaten, maar hij stierf in 1938 alsnog aan de gevolgen van mishandelingen en ziekte die hij had opgelopen tijdens zijn gevangenschap.⁸⁸ Onderzoek van de universiteit van Oldenburg naar de levensloop van Ossietzky was de aanleiding geweest om de geschiedenis van de kampen te onderzoeken. In 1979 vond een demonstratie plaats op het oorlogskerkhof van Esterwegen. Ondanks een verbod plaatsten aanhangers van Ossietzky hier een informatietafel.⁸⁹ Zij genoten hierbij de steun van belangrijke personen uit heel Duitsland. Het gevolg was dat de regering toestemming gaf tot de bouw van een herdenkingsplaats op de begraafplaats.⁹⁰ Carl von Ossietzky is sinds de jaren tachtig een symbool geworden voor de geschiedenis van de Emslandkampen.

Het is opmerkelijk dat de Emslandkampen binnen Duitsland voor het eerst bekendheid verwierven vanwege Carl von Ossietzky. In de kampen hebben immers duizenden gevangenen gezeten en het overgrote deel van de slachtoffers was Russisch en Pools. Het narratief van tienduizenden Russische doden was echter niet goed in te passen in de nationale

⁸⁶ Albers, 24.

⁸⁷ Albers, 25.

⁸⁸ Endlich, 79.

⁸⁹ Museumtekst, galerij twee, *1945 bis Heute*, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

⁹⁰ Albers, 25.

herinneringscultuur in de jaren zeventig. Ondanks een verschuiving van aandacht naar de nazimisdaden waren er hiervoor te veel beperkingen. Hoewel in de Emslandkampen in de jaren dertig ten minste zestig joden hebben vastgezet, waren de slachtoffers met name Russische en Poolse krijgsgevangenen en verzetsstrijders uit diverse landen. De kampen konden dus niet in het narratief van Joods slachtofferschap worden geplaatst. Daarnaast was slachtofferschap van Russische soldaten nog altijd moeilijk inpasbaar in de herinneringscultuur. Hiervoor waren verschillende redenen. De Koude Oorlog-politiek speelde een rol en het onbekende of ellendige lot van de grote aantallen Duitse krijgsgevangenen in de Sovjet-Unie had er lang voor gezorgd dat het lot van hun tegenhangers liever werd vergeten. Daarnaast speelde ook de zogenaamde Wehrmacht-mythe een rol. Door de Russische krijgsgevangenen te erkennen als slachtoffers van fascisme werd schuld gelegd bij de Wehrmacht. Veel Duitsers hielden echter vast aan het beeld dat de Wehrmacht-soldaten onschuldig waren en waren misleid door de nazitop.⁹¹ Op misdaden van de Wehrmacht bleef daarom nog tot in de jaren negentig een taboe rusten.

Daartegenover stond dat in de loop van de jaren zeventig en tachtig het Duits verzet wel meer aandacht kreeg. De plotselinge aandacht voor Ossietzky vormt hiervan een voorbeeld. Hij kon zonder doorbreking van taboes gesteund worden door Duitse politici, intellectuelen en anderen. Zijn verhaal paste in de nationale herinneringscultuur. De Ossietzky-campagne werd met name gedragen door de naoorlogse generatie. De jaarlijkse samenkomsten van de Moorsoldaten bij Esterwegen stonden hier los van. Zo bestonden in de jaren zeventig dus twee herinneringen naast elkaar in de herinneringscultuur van de Emslandkampen. Ten eerste vormden de nog levende slachtoffers een herinneringsgemeenschap met een focus op slachtofferschap. Ten tweede was door de postgeneratie een tweede herinneringsgemeenschap gecreëerd met een nadruk op verzet en daderschap. Dit tweede narratief kwam voort uit de nationale herinneringscultuur. In de herinneringscultuur van de Emslandkampen eind jaren zeventig bestonden dus tegelijk de nationale en regionale herinnering, representaties van slachtofferschap en daderschap en herinneringsactiviteiten van de eerste generatie en de *postmemory* generatie. In dit hoofdstuk is aangetoond dat deze meervoudige herinnering gelaagd was en soms tegenstrijdig. Zoals Rothberg's theorie aangaf, was de publieke herinnering van de Emslandkampen echter geen arena van strijd om eigendom van de herinnering aan de kampen. Uit de meervoudige en dynamische herinneringscultuur zou in de jaren tachtig de eerste stap tot institutionalisering voortkomen.

⁹¹ Jens Nagel, "Remembering prisoners of war as victims of National Socialist persecution and murder in post-war Germany," in *Memorialization in Germany since 1945*, red. Bill Niven en Chloe Paver (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 142.

Hoofdstuk 2

In de nevententoonstelling van herinneringscentrum Esterwegen wordt de naoorlogse geschiedenis van de Emslandkampen behandeld. De ontwikkeling van oorlogsherinnering in de herinneringscultuur wordt in twee paragrafen opgesplitst. De tweede paragraaf betreft de periode sinds de jaren zeventig en is getiteld: ‘De gemeenschappelijke omgang met het verleden: groeiende interesse’. Deze periodisering verwijst naar de veranderingen die op nationale schaal plaatsvonden in de herinneringscultuur. Inhoudelijk betreft de paragraaf echter de ontwikkelingen die plaatsvonden in de regionale herinneringscultuur in de jaren tachtig. Vanaf de jaren tachtig groeide niet alleen de publieke interesse voor de Emslandkampen in de regio, maar ook het verschil tussen de nationale en regionale herinneringscultuur. Terwijl in de regionale herinneringscultuur de interesse voor het oorlogsverleden groeide, bestond in de nationale herinneringscultuur een streven naar het normaliseren van het oorlogsverleden. Hoe dit verschil de ontwikkeling van de herinneringscultuur van de Emslandkampen beïnvloedde, wordt onderzocht in dit hoofdstuk.

In de loop van de jaren tachtig werd herdenking een geroutineerd en genormaliseerd onderdeel van de nationale herinneringscultuur. De Holocaust werd een standaardbegrip. De toeloop van de herdenking in Dachau groeide in 1979 met 55 procent en in de loop van de jaren tachtig tot een miljoen bezoekers per jaar. De groei bestond voornamelijk uit jonge Duitsers.⁹² Er kwamen in de jaren tachtig ook meer musea, monumenten en met name lokale initiatieven tot herinneren en herdenken. Deze nieuwe initiatieven werden meestal gedragen door de 1968-generatie.⁹³ Dit gold ook voor de Emslandkampen. Studenten van de universiteit van Oldenburg richtten de *Arbeitskreis Carl von Ossietzky* op in 1979. Nadat via deze weg meer aandacht kwam voor het verleden van de Emslandkampen, werd in 1981 de *Aktionskomitee für ein Dokumentations- und Informationszentrum Emslandlager e.V* opgericht. Het Ministerie van Defensie kwam dit initiatief om een documentatie en informatiecentrum op te richten in eerste instantie tegemoet. Het plan was om het voormalige kamp Esterwegen vrij te geven zodat het centrum hier zou kunnen worden opgericht. Het ministerie kwam hier in 1982 echter op terug. Defensie zou de

⁹² Harold Marcuse, “Memorializing persecuted Jews in Dachau and other West German concentration camp memorial sites,” in *Memorialization in Germany since 1945*, red. Bill Niven en Chloe Paver (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 202.

⁹³ Pearce, *Contemporary Germany and the nazi legacy*, 22.

opslagplaats nog nodig hebben en de federale regering ‘vond één monument bij Bergen-Belsen wel voldoende.’⁹⁴

Deze lokale initiatieven moesten dus vrijwel geheel gedragen worden door lokale geïnteresseerden en slachtoffer- en andere non-politieke organisaties. Vanuit de overheid werd publiek herdenken in het Emsland weinig gestimuleerd. Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk speelde hierin mee dat de grootste slachtoffergroep van de Emslandkampen Russische krijgsgevangenen waren. Een andere reden was dat de nationale herinneringspolitiek gekant was op normalisatie van het oorlogsverleden. Kanselier Helmut Smidt benadrukte de ‘normale’ problemen van Duitsland en de overeenkomsten met andere landen. Kanselier Helmut Kohl (1982-1998) zette dit beleid voort en vroeg meer aandacht voor de langere geschiedenis van Duitsland en niet uitsluitend de nazitijd. Kohl distantieerde en versimpelde in zijn uitingen echter ook de nazimisdaden.⁹⁵ Zo noemde hij in een echo van Adenauer’s herinneringspolitiek alle slachtoffergroepen onder één noemer. Net als Adenauer zette Kohl zijn zinnen vooral op integratie in het westen en minder op confrontatie met het naziverleden. Kohl’s herinneringspolitiek sloot aan op de langere tendens in de nationale herinneringspolitiek om het naziverleden ‘af te sluiten’.⁹⁶

De pogingen tot normalisatie van het Duitse verleden in de politiek leidden tot kritiek. Er werd gevreesd dat normalisatie over zou slaan in relativering. Deze angst leidde in de jaren tachtig tot een publiek debat in West-Duitsland, dat zich centreerde rond een aantal incidenten. Een van deze incidenten was de zogenaamde Bitburg-affaire. President Reagan bracht een bezoek aan Duitsland in 1985, ter gelegenheid van veertig jaar bevrijding. Reagan bezocht eerst concentratiekamp Bergen-Belsen en vervolgens de militaire begraafplaats in Bitburg waar naast Wehrmacht-soldaten ook Waffen-SS-soldaten begraven lagen. Door deze plaatsen op dezelfde dag te bezoeken en in zowel de toespraken van Kohl als van Reagan werd gesuggereerd dat alle gevallen in gelijke mate slachtoffer waren van het nationaalsocialistisch regime. Dit leidde tot weerstand vanuit de Duitse bevolking en vanuit internationale slachtofferorganisaties.⁹⁷ Daderschap en slachtofferschap mochten niet worden gerelativeerd, zo luidde hun protest.

Terwijl het publieke debat zich in de jaren tachtig in West-Duitsland afspeelde rondom de thema’s normalisering en relativering van het naziverleden, stond publieke herinnering in het Emsland nog in de kinderschoenen. De nadruk van de nieuwe regionale aandacht voor dit

⁹⁴ Albers, 25.

⁹⁵ Olick, 392.

⁹⁶ Pearce, *Contemporary Germany and the nazi legacy*, 23.

⁹⁷ Herf, 351.

verleden lag in de jaren tachtig vooral op de vraag: wat is er gebeurd? Hierin was het Emsland niet uniek, ook op andere plekken lag de focus van regionale gemeenschappen op het achterhalen van de regionale geschiedenis en de sporen van het nationale trauma op de eigen gemeenschap.⁹⁸ Deze zoektocht naar de feiten manifesteerde zich op de informatieborden die in 1980 en 1981 werden geplaatst bij de ingang van voormalig kamp Esterwegen en de begraafplaats. De tekst op deze borden was zeer informatief, meer gericht op educatie van de lezer over de feitelijke gebeurtenissen dan op herdenking van de slachtoffers.⁹⁹ Ook op wetenschappelijk niveau werd onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de Emslandkampen. In 1983 werden door de universiteiten van Oldenburg en Münster respectievelijk twee onderzoeken gestart.¹⁰⁰ Er was dus regionaal geen sprake van normalisering van het oorlogsverleden, maar juist van een beginnend publiek bewustzijn van deze geschiedenis.

De jaren tachtig vormden een transitiefase in de omgang met de herinnering aan de Emslandkampen. Er was een groeiend bewustzijn dat het aantal overlevenden begon te slinken en dat persoonlijke herinnering vager werd.¹⁰¹ Dit bewustzijn bestond zowel bij de oud-gevangenen als bij de postgeneratie. Het gedeelde belang om de herinnering te preserven en door te geven resulteerde in een samenwerking tussen deze twee groepen, die tot in de jaren zeventig nog gescheiden hadden geopereerd. De verschillen tussen de twee groepen hadden een constructieve functie in deze samenwerking. Het was met name de postgeneratie die de institutionalisering van de oorlogsherinnering nastreefde. Het belang van de oud-gevangenen was met name erkenning en herdenking van hun slachtofferschap. Deze twee belangen zorgden ervoor dat in de institutionalisering van de herinnering slachtofferschap centraal kwam te staan. De samenwerking tussen de oud-gevangenen en de nieuwe generatie kwam in 1984 echt tot uiting toen het Veenhuis in Papenburg door het actiecomité omgebouwd werd tot provisorisch documentatie- en informatiecentrum (DIZ). Het DIZ was een product en plaats van samenwerking tussen de slachtoffergroep en de postgeneratie, met name studenten uit Oldenburg. In 1985 opende het centrum een informatieve tentoonstelling. De focus van het DIZ lag op de ontmoeting tussen jonge deelnemers en oud-gevangenen. Zo werden er ook

⁹⁸ Bernard Giesen, "The trauma of perpetrators: The Holocaust as the traumatic reference of German national identity," in *Cultural trauma and collective identity*, red. Jeffrey C. Alexander (Londen: University of California Press, 2004), 140.

⁹⁹ Endlich, 404.

¹⁰⁰ Het resultaat van de universiteit van Münster is gepubliceerd: Erich Kosthorst en Bernd Walter, *Konzentrations- und Strafgefangenenlager im Dritten Reich: Beispiel Emsland: Dokumentation und Analyse zum Verhältnis von NS-Regime und Justiz* (Münster: Droste, 1983).

¹⁰¹ Giesen, "The trauma of perpetrators," 135.

rondleidingen georganiseerd langs de voormalige kampen onder begeleiding van oud-gevangenen.¹⁰²

De inspanning en het streven van de postgeneratie om de herinnering te bewaren en over te dragen is wat Hirsch beschreef als postmemoriaal werk. De oorlogsherinnering van de oud-gevangenen werd door nieuwe vormen en bemiddeling opnieuw belichaamd, zichtbaar voor een groter en jonger publiek.¹⁰³ Door de rondleidingen werd de herinnering ook voor nieuwe generaties gekoppeld aan het landschap van de kampen, ook al was geen enkel van deze kampen nog in herkenbare of toegankelijke staat. Dit toont aan dat het verdwijnen van de fysieke structuren niet betekende dat de herinnering onherroepelijk verdrongen was. De herinnering was niet uitsluitend gebonden aan de fysieke structuren van de kampen maar aan het landschap zelf, ongeacht de invulling. Het postmemoriaal werk van het DIZ zorgde er ook voor dat grote thema's, zoals de rechtsstaat en democratie, werden gekoppeld aan de oorlogsherinnering en in het verlengde hiervan, aan de voormalige kampplaatsen. De plaatsen kregen naast een herdenkingsfunctie dus ook een symbolische functie. De toewijzing van deze functies aan de plaatsen en de transmissie van de gekoppelde herinnering voorbij de oud-gevangenen laten zien dat de erkenning van de Emslandkampen als plaatsen van herinnering in deze jaren begon.

In de jaren tachtig groeide de internationale aandacht voor de Holocaust en diens gevolge ook voor de Emslandkampen. Luxemburg was het eerste niet-Duitse land dat een monument oprichtte op de begraafplaats van de Emslandkampen ter gedachtenis aan Luxemburgse slachtoffers.¹⁰⁴ Ook in Nederland kregen de Emslandkampen media-aandacht. In het *Nieuwsblad van het Noorden* verscheen in 1986 een artikel over de 'onbekende' kampen nabij de Nederlandse grens, naar aanleiding van een herdenkingsbijeenkomst in Esterwegen.¹⁰⁵ Eind jaren tachtig kwamen in een reeks uitzendingen van de NOS oud-gevangenen aan het woord.¹⁰⁶ De focus van de internationale aandacht, net als de lokale organisaties in het Emsland, lag op de slachtoffers en op het voorkomen van vergetelheid door het doorgeven van de herinnering.

Op nationaal niveau lag in West-Duitsland echter de focus van de herinneringspolitiek en het publiek debat minder op slachtofferschap en meer op de plaats van daderschap in de West-Duitse identiteit. De *Historikerstreit* is hiervan een voorbeeld. De *Historikerstreit* was

¹⁰² Museumtekst, galerij twee, *1945 bis Heute*, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

¹⁰³ Hirsch, 114.

¹⁰⁴ Endlich, 406.

¹⁰⁵ Frans Bosscher, "'Onbekende' nazi-kampen eisten duizenden levens," *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 mei 1986, Delpher.

¹⁰⁶ Anne Boermans, "De Emslandlager," NOS radio-uitzendingen, 24 april, 1, 8 en 15 mei 1989, genoemd in Albers, 15.

een debat tussen een aantal prominente historici en sociologen. Historicus Ernst Nolte betoogde dat normalisering van het naziverleden in de Duitse herinnering positief was.¹⁰⁷ Zo schreef hij dat de Holocaust niet verschilde van andere grote kwaden, zoals Stalin's Goelags. De unieke status van de Holocaust en de last ervan op de Duitse identiteit waren volgens hem onrechtmatig. Aan de andere kant van het debat stond onder andere de socioloog Jürgen Habermas. Volgens Habermas negeerde Nolte morele verschillen tussen de grote misdaden van de twintigste eeuw om zo collectieve verantwoordelijkheid te ontwijken. De unieke status van de Holocaust en de centrale plaats ervan waren volgens Habermas juist noodzakelijk voor de Duitse identiteit.¹⁰⁸ Onder meer de Bitburg-affaire en de *Historikerstreit* leidden ertoe dat in de tweede helft van de jaren tachtig in de media en in de politieke en academische sfeer debat ontstond over het zelfbeeld van de Bondsrepubliek. Met de hereniging van Duitsland kreeg dit vraagstuk nieuwe actualiteit.

De plaats van daderschap in de nationale identiteit en de unieke status van de Holocaust speelden in de regionale herinneringscultuur een minder grote rol. De geschiedenis van de Emslandkampen werd minder expliciet verbonden aan nationale identiteit. Een contribuerende factor was dat de slachtoffers van de Emslandkampen niet uitsluitend Duits waren en de plaatsen daarom ook internationale plaatsen van herinnering werden. Door de focus op de slachtoffers bleven bovendien de thema's schuld en nationale identiteit op de achtergrond. De belangrijkste manier waarop de nationale herinneringspolitiek de regionale herinneringscultuur beïnvloedde was door de omgang met de voormalig kampen en kampgronden, die in bezit bleven van de overheid. Esterwegen bleef in gebruik van het Ministerie van Defensie.

De Wende

Na de hereniging van Duitsland in 1990 werd door veel Duitsers verwacht dat het ideaal van de 'normale natie' dat in de jaren tachtig was geschetst, eindelijk was bereikt. Het verleden moest nu net als in elk ander land zonder schaamte tot de nationale geschiedenis gaan behoren.¹⁰⁹ Wederom werd er dus kunstmatig een streep achter het verleden getrokken. Dit keer leidde dit tot een opleving van nationalisme en een nieuwe rechtse beweging onder jongeren. Zij noemden zichzelf de generatie van 1989 en keerden zich tegen de westerse integratiepolitiek van Adenauer en Kohl, de linkse generatie van 1968 en de 'rituelen van boetedoening' van de

¹⁰⁷ Ernst Nolte, "Die Vergangenheit, die nicht vergehen will," in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, juni 1986, in Olick, 368.

¹⁰⁸ Olick, 369.

¹⁰⁹ Klaus Neumann, *Shifting memories: The nazi past in the new Germany* (Michigan: The University of Michigan Press, 2000), 17.

voormalige Bondsrepubliek. Ook zag Duitsland een opleving van neonazistisch en antisemitisch geweld en protesten hiertegen van linkse activisten.¹¹⁰ Duitsland bevond zich vanaf 1990 in een nieuwe fase van natievorming, die hoewel met andere belangen en andere generaties, ook overeenkomsten toonde met West-Duitsland in de jaren vijftig. De plaats van daderschap in de nationale identiteit bleef een centraal vraagstuk. Net als in de jaren vijftig stonden voorstanders van confrontatie met de schuldvraag tegenover voorstanders van het afsluiten van het verleden.

Voor beide kanten van het debat werd de hereniging van Duitsland gezien als een nieuw hoofdstuk in de Duitse geschiedenis. Bondsdagvoorzitster Rita Süßmuth (1988-1998) beschreef de hereniging van Duitsland als het begin van een gemeenschappelijke herinnering. Deze nieuwe gemeenschappelijke herinnering moest de eenheid van het nieuwe Duitsland dienen.¹¹¹ Herinnering in dienst van eenheid werd de centrale motie van de nationale herinneringspolitiek in de jaren negentig. De gemeenschappelijke herinnering waar Süßmuth over sprak werd gefabriceerd uit de officiële herinnering van West-Duitsland en dissidenten uit Oost-Duitsland. De focus op normalisatie en nationale eenheid in de herinneringspolitiek betekende dat er een hernieuwde nadruk kwam te liggen op algemeen nationaal slachtofferschap in plaats van de benoeming van specifieke slachtoffergroepen. Hierdoor was er weer sprake van een vervaging van de grens tussen slachtoffers en daders. Het monument bij de *Neue Wache* dat in 1993 door bondskanselier Helmut Kohl onthuld, was hier exemplarisch voor. Het monument was opgedragen aan ‘de slachtoffers van oorlog en tirannie’.¹¹² Het monument dat de eenheid van Duitsland moest dienen, leidde tot protesten en een natiewijd publiek debat over de generalisatie van slachtofferschap en schuld in de Duitse herinneringscultuur. Dit debat toonde de continuïteit van de verdeeldheid die bestond in Duitsland na de Wende en de grote rol die daderschap en slachtofferschap nog steeds speelden in de vorming van de Duitse identiteit.

Ook de ontwikkelingen in de regionale herinneringscultuur in het Emsland toonden de gevolgen van de breuk en de onderliggende continuïteiten die juist door de breuk aan de oppervlakte kwamen. Dit waren continuïteiten in de verhouding tussen de regionale en nationale herinneringscultuur en in de omgang met taboes en trauma bij slachtoffers en daders. De focus op het slachtofferschap zoals gepresenteerd in het DIZ lag niet op eenheid zoals in de

¹¹⁰ Herf, 366.

¹¹¹ Herf, 367.

¹¹² Brian Ladd, *Ghosts of Berlin: confronting German history in the urban landscape* (Chicago/Londen: University of Chicago Press, 1997), 218.

nationale herinneringscultuur, maar juist op diversiteit van slachtofferschap. In 1993 werd het nieuwe gebouw van het centrum geopend in Papenburg. De directeur, Dr. Werner Boldt, karakteriseerde het centrum en de Emslandkampen als volgt.

De DIZ Emslandlager heeft met zijn verscheidenheid en variëteit aan kampen, een bijzondere aard. (...) De kampen laten zich niet onder een noemer brengen. Verschillen tussen de eerste concentratiekampen, kampen voor krijgsgevangenen, tussen gevangenkampen vóór de oorlog en satellietkampen van het concentratiekamp Neuengamme mogen niet wazig worden, zodat niet alle kennis vervaagt in een diffuse voorstelling van terreur.¹¹³

Boldt stelde ook dat de verscheidenheid van de Emslandkampen het niet alleen moeilijk maakte om het terreursysteem van het nationaalsocialistisch regime te doorgronden, maar ook dat dit het juist mogelijk maakte. Kohl en Boldt moesten op verschillende niveaus omgaan met hetzelfde probleem: representatie van slachtofferschap. Voor Kohl moest de representatie echter eenheid bevorderen, terwijl voor Boldt het van belang was juist de diversiteit te tonen. Het belang van Kohl gericht op nationale identiteitsvorming, terwijl Boldts belang het belang van de slachtoffers was.

Ook met betrekking tot de omgang met daderschap was er een verschil. In 1995, bij de massale nationale herdenkingen vijftig jaar na de oorlog hield Bondspresident Roman Herzog (1994-1998) een centrale toespraak. Hierin waarschuwde hij voor een focus op Duits leed als een manier om de schuld van Duitse politieke leiders te laten verdwijnen achter een beeld van algemene ellende. 'Duitsers hebben de Holocaust uitgevoerd. Maar vandaag hoeven we dat niet opnieuw te bespreken.'¹¹⁴ Deze uitspraak karakteriseerde de plaats van daderschap in de herinneringspolitiek. Door schuld te erkennen, werd juist gepoogd vrij te breken van het verleden. In hetzelfde jaar vond een historische gebeurtenis plaats in het Emsland. Omdat de Koude Oorlog was geëindigd bestond voor het eerst de mogelijkheid voor Oost-Europeanen om deel te nemen aan de regionale herinneringscultuur waarvan zij een onderdeel waren. Poolse bevrijde gevangenen waren na de oorlog door het Britse gezag ondergebracht in Haren, een stadje in het Emsland. De Duitse bewoners van dit stadje werden bevolen hun woonplaats per direct te verlaten. Zij konden uiteindelijk drie jaar lang niet naar huis terugkeren. Tijdens deze

¹¹³ Endlich, 450.

¹¹⁴ Herf, 371.

drie jaar werd Haren een Poolse enclave, met de Poolse naam Maczków, een Poolse stadsraad en burgermeester, Poolse straatnamen en winkels.¹¹⁵ Op 10 september 1948 was de stad weer volledig Duits.

In 1995 werden een aantal Polen die destijds in Maczków hadden gewoond uitgenodigd door het DIZ. Er werd een ontmoeting georganiseerd met de bevolking en een monument opgericht. Ook de oorspronkelijke verdreven Duitse bewoners waren aanwezig. Het doel van de reünie was om misverstanden uit de weg te ruimen en om wederzijds begrip te kweken. Bij de meeste oorspronkelijke bewoners overheerste echter verbittering over hun eigen leed. Zo werden er opmerkingen gemaakt over kapotte huizen en ontvreemd bezit. Dat de Polen niet vrijwillig naar Duitsland waren gebracht, veranderde hun houding niet. Zij zagen zichzelf net zo goed als slachtoffers van het Derde Rijk. Door de huidige bewoners en medewerkers van het DIZ, mede oud-gevangenen en naoorlogse generaties, werden de Polen vriendelijk ontvangen. Er werd een gedenksteen opgericht bij het kamp Oberlangen waar zij gevangen hadden gezeten, specifiek voor de Poolse krijgsgevangenen en gevallen.¹¹⁶ Daarnaast vond een ontmoeting plaats met een klas Duitse kinderen, passend in de onderwijsdoelen van het DIZ. De kinderen mochten hier echter geen vragen stellen over het gevoelige verleden waar hun ouders en grootouders deel van uitmaakten.¹¹⁷

Rothberg beschrijft hoe door de *multidirectionality* van herinnering herinneringsactiviteiten simultaan kunnen leiden tot botsing en verzoening en hoe het resultaat niet altijd intentioneel is.¹¹⁸ Deze onvoorspelbare werking van herinnering is zichtbaar in de ontmoeting in 1995. De ontmoeting toont hoe de erkenning van daderschap in de nationale herinneringscultuur niet gedeeld werd door de Duitsers, die zichzelf niet als dader maar als slachtoffer zagen. De herinnering van deze mensen sloot ook niet aan op de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen. Ten tweede toonde de ontmoeting zowel de continuïteit als discontinuïteit na de Wende. De houding van de oude generatie toonde de continuïteit van deze herinneringsgemeenschap, wier herinnering niet werd beïnvloed door tijd en veranderingen in de nationale herinneringscultuur en -politiek, ook na de hereniging van Duitsland. De schuldvraag en de strijd tegen collectieve schuld die sinds 1945 bestond, bleef voor hen spelen. De discontinuïteit van de Wende komt tot uiting ten eerste in het feit dat voormalige Oostblok bewoners nu west Duitsland konden bezoeken. Maar ook de houding ten

¹¹⁵ Albers, 225. In Maczków werden maar liefst 379 kinderen geboren en 289 huwelijken gesloten.

¹¹⁶ Albers, 231.

¹¹⁷ Albers, 234.

¹¹⁸ Rothberg, 11.

opzichte van krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie veranderde door het einde van de Koude Oorlog. In de jaren negentig ontstonden in verschillende landen particuliere slachtofferorganisaties en academische interesse voor specifieke slachtoffergroepen, zoals de Roma en Sinti, homoseksuelen, dwangarbeiders en krijgsgevangenen. Tot in de jaren negentig waren krijgsgevangenen in Duitsland niet gezien als slachtoffers van het naziregime, maar als een bijgevolg van gewapende conflicten. Met name de Russische krijgsgevangenen bleven in de schaduw.¹¹⁹ Met name door lokale initiatieven zoals het DIZ van de Emslandkampen kwamen de krijgsgevangenen meer in beeld in de jaren negentig.

Toch bleef de enormiteit van deze groep en van hun slachtofferschap nog vrij onderbelicht en onbekend bij het grote publiek. De publieke herinnering bleef beperkt tot lokale initiatieven en monumenten. Een reden hiervoor was dat er een onschuldsmythe bleef heersen over de Wehrmacht. Hierdoor bleven misdaden van de Wehrmacht een taboe, ook na de Wende. Krijgsgevangenen als nazislachtoffers erkennen doorbrak dit taboe. Dit bleek ook uit het nationale publieke debat over de onschuldsmythe dat volgde nadat tussen 1995 en 1999 een ‘misdaden van de Wehrmacht’ tentoonstelling werd getoond.¹²⁰ Een tweede reden voor het gebrek aan erkenning van krijgsgevangenen als slachtoffers was een gebrek aan internationale druk, zoals wel speelde met betrekking tot de joodse slachtoffers. Met name in de Sovjet-Unie werden krijgsgevangenen gezien als verraders en hoewel ze officieel werden gerehabiliteerd in 1994 door president Boris Jeltsin, bleven ze in heel Oost-Europa tweederangsburgers.¹²¹

De kampen als officiële *lieux de mémoire*

De hereniging van Duitsland bracht een einde aan het communistische regime van de DDR. Dit betekende dat het nalatenschap van dit regime een plek moest krijgen in de nationale herinneringscultuur en identiteit. Dit vraagstuk leidde tot twee onderzoekscommissies in de jaren negentig genaamd: ‘Overwinning van de gevolgen van de SED-dictatuur in het proces van Duitse eenheid’.¹²² De titel toont dat er sprake was van een streven naar afsluiting van dit verleden. ‘Overwinning’ van het verleden wijst op het onder controle brengen en beperken van de mate waarop het verleden aanwezig mag zijn in het heden. Het is opmerkelijk dat deze commissies over de misdaden van het communistische regime zeer snel na de Wende werden

¹¹⁹ Nagel, “Remembering prisoners of war as victims of National Socialist persecution and murder in post-war Germany,” 141.

¹²⁰ Nagel, 142.

¹²¹ Nagel, 141.

¹²² Eigen vertaling van *Der Enquete-Kommission: Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit*.

ingesteld, terwijl de eerste officiële Duitse onderzoeken naar het nationaalsocialistisch regime pas eind jaren vijftig waren ingesteld. Een reden hiervoor is dat de misdaden van het DDR-regime pasten in de herinneringspolitiek van de jaren negentig, die voortkwam uit de voormalig West-Duitse officiële herinnering. Later zou dit dan ook leiden tot verzet vanuit de nu dissidente, Oost-Duitse herinnering.¹²³

Het rapport van de tweede commissie concludeerde dat het van belang was het ‘dubbele verleden’ te herinneren.¹²⁴ Het socialistische regime kon niet herdacht worden zonder inachtneming van het nationaalsocialistisch regime. Beiden moeten teruggedrongen worden tot een ‘bruikbaar’ verleden. Dit betekende: een narratief in dienst van nationale eenheid. Het commissierapport uit 1998 stelde in het licht hiervan richtlijnen vast voor publieke herinnering, die bepalend waren voor de Duitse herinneringspolitiek in de daaropvolgende jaren, in het bijzonder met betrekking tot de omgang met concentratiekampen. In deze richtlijnen werd herdenking sterk gekoppeld aan democratisering en unificatie van Duitsland. Er kwam dus een sterk didactische kant te zitten aan de publieke herinnering van de Tweede Wereldoorlog, gericht op democratisch bewustzijn en een gevoel voor gerechtigheid.¹²⁵

Op advies van het rapport werd door de federale regering besloten dat voormalig concentratiekampen cruciaal waren in de nationale herinnering en voor politiek onderwijs. Daarom werd besloten welke herinneringsplaatsen van ‘nationaal belang’ waren en voor de helft zouden worden gefinancierd van nationale overheidswege.¹²⁶ Alleen kampen binnen de grenzen van Duitsland kwamen hiervoor in aanmerking. Voorwaarde voor deze categorisering was dat de herinneringsplaats zich moest bevinden op een plek die in het Duitse publiek bewustzijn exemplarisch was voor een vervolgingssysteem. Ook moest de plek een herkenbaar profiel hebben, gebaseerd op authenticiteit.¹²⁷ Deze voorwaarden werden getoetst onder meer aan bezoekersaantallen en educatieve programma’s. Groeiende aantallen bezoekers, in het

¹²³ S. Arnold-de Simone, “The GDR and the memory debate,” in *Remembering and Rethinking the GDR: Multiple Perspectives and Plural Authenticities*, red. Anna Saunders en Debbie Pinfold (Londen: Palgrave Macmillan, 2012), 27.

¹²⁴ Pearce, “An unequal balance?” 176.

¹²⁵ Deutscher Bundestag, Drucksache 13/11000, *Schlußbericht der Enquete-Kommission, “Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit”* (Bonn: Bonner Universitäts-Buchdruckerei, 1998), 11.

¹²⁶ Deutscher Bundestag, *Underrichtung durch die Bundesregierung: Konzeption der künftigen Gedenkstättenförderung des Bundes und Bericht der Bundesregierung über Beteiligung des Bundes an Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland*, 3.

¹²⁷ Deutscher Bundestag, *Underrichtung durch die Bundesregierung: Konzeption der künftigen Gedenkstättenförderung des Bundes und Bericht der Bundesregierung über Beteiligung des Bundes an Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland*, 4.

bijzonder internationaal en van jonge leeftijd leverde bij aan het beeld dat de plek al deel was van het publiek bewustzijn.

De Emslandkampen behoorden niet tot de kampen die van ‘nationaal belang’ werden beschouwd.¹²⁸ Doordat er geen herinneringsplaats bestond op de grond van de kampen zelf, voldeden zij niet aan de voorwaarde van authenticiteit. Dit vormde een obstakel voor erkenning als nationale plaats van herinnering. Dit werd al in 1993 opgemerkt door Boldt, de directeur van de DIZ.

De Gedenkstätte... staat niet op de plek van zijn geschiedenis. Papenburg was de zetel van het centrale bestuur maar er was geen kamp. Het werk kan dus niet worden geconcentreerd bij een kamp of hoofdkamp, op wier grond men staat, waarvan overblijfselen in zicht zijn. De genius loci wordt niet aangeraakt, stimuleert geen interesse. Wil men alle sites van de voormalige kampen bezoeken, heeft men een hele dag nodig, te veel voor normale schoollessen of een weekendseminarie.¹²⁹

De genius loci, de geest van de plaats, waar Boldt over spreekt, wijst op de eigenheid en authenticiteit die kenmerkend is voor een plaats van herinnering. Gedurende de jaren negentig miste het DIZ deze genius loci en kreeg het geen financiering van de centrale regering. Het DIZ bleef financieel afhankelijk van giften, schenkingen en bijdragen van de regionale regering voor educatieprojecten.

Dat de kampen niet als nationale plaats van herinnering erkend werden, was vormend voor de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen. Doordat de kampen niet werden ingesloten in een nationaal narratief was er ook geen sprake van homogenisering van de regionale herinneringscultuur. In plaats daarvan bleef deze heterogeen en representeerde het DIZ zowel regionale als internationale herinneringen. In de loop van de jaren 2000 kregen de Emslandkampen meer internationale bekendheid. Er vonden jaarlijkse kransleggingen plaats van oud-gevangenen uit verschillende landen, waaronder meerdere keren Polen. In 2005 vond een internationaal jongerenwerkkamp plaats met als thema ‘sporen zoeken’. In hetzelfde jaar werd een grensoverschrijdende tentoonstelling georganiseerd door stichting *Over en Weer* in

¹²⁸ De herinneringsplaatsen van kampen die al van ‘nationaal belang’ werden beschouwd waren: Neuengamme, Dachau en Flossenbürg, Buchenwald, Ravensbrück, Sachsenhausen en Mittelbau-Dora.

¹²⁹ Endlich. 450. Eigen vertaling.

Emmen en het DIZ, met als naam ‘gevangen in het veen’.¹³⁰ Tussen 2001 en 2004 gaf het Ministerie van Defensie deel voor deel de grond van het voormalige kamp Esterwegen vrij. Dit bood de mogelijkheid om de plek in te richten als herdenkingsplaats. De realisering hiervan vond plaats door samenwerking tussen de nieuw opgerichte stichting Gedenkstätte Esterwegen, het DIZ, verschillende regionale politieke partijen, volksinitiatieven, de regionale universiteiten en de *Zentralrat der Juden in Deutschland*.¹³¹ In 2006 werd de Gedenkstätte Esterwegen geopend en in 2011 vond een fusie plaats met het DIZ. Deze werd hierbij opgeheven en Gedenkstätte Esterwegen zoals hij vandaag de dag bestaat, was een feit.¹³²

De internationale aandacht en de nieuwe, authentieke plek van de herinneringsplaats maakte dat de Gedenkstätte voldeed aan voorwaarden die in de *Gedenkstättekonzeption* van 1998 waren gecreëerd. Toch blijkt uit de herziene versie van de *Gedenkstättekonzeption* in 2008 dat de Emslandkampen desondanks niet zijn gaan behoren tot de selectie nationale plaatsen van herinnering. De kampen bleven ondanks hun groeiende internationale bekendheid te onbekend op nationaal niveau.¹³³

In de afgelopen twee hoofdstukken is de ontwikkeling van de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen ten opzichte van de nationale herinneringscultuur onderzocht in de periode 1945 tot 2011. Uit dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat er meerdere verschillen zijn tussen deze ontwikkelingen.

In de nationale herinneringscultuur was sprake van een tendens om het naziverleden kunstmatig af te sluiten. Daarmee werd gepoogd om het daderschap in het verleden te laten en los te koppelen van de Duitse identiteit. De omgang met daderschap speelt een centrale rol in de ontwikkeling van de nationale herinneringscultuur. De poging tot afsluiting van het verleden is te zien in Adenauer’s herinneringspolitiek, in de generatieverschuiving van de jaren zestig en zeventig en in de herinneringscultuur en -politiek na de Wende in 1990. In deze continuïteit is de werking van *postmemory* zichtbaar. De gevolgen van de oorlog zijn zichtbaar tot voorbij de oorlogsgeneratie en blijven terugkeren. De regionale herinneringscultuur in het Emsland wordt gekenmerkt door een meer gestaagde ontwikkeling en een continuerende focus op slachtofferschap in plaats van daderschap. De regionale herinneringscultuur is minder direct

¹³⁰ Museumtekst, galerij twee, 1945 bis Heute, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

¹³¹ Museumtekst, galerij twee, 1945 bis Heute, Gedenkstätte Esterwegen, Esterwegen.

¹³² Albers, 26.

¹³³ Deutscher Bundestag, Drucksache 16/9875, *Unterrichtung durch den Beauftragten der Bundesregierung für Kultur und Medien: Fortschreibung der Gedenkstättenkonzeption des Bundes: Verantwortung wahrnehmen, Aufarbeitung verstärken,, Gedenken vertiefen*, (Berlijn: H. Heenemann GmbH & Co, 2008).

verbonden aan de Duitse identiteit dan de nationale herinneringscultuur. Terwijl in de nationale herinneringscultuur normalisatie en afsluiten van het verleden werd gestimuleerd, bleef in de herinneringscultuur van de Emslandkampen juist een sterke nadruk op slachtofferschap en de diversiteit hiervan.

Uit de eerste twee hoofdstukken kan worden geconcludeerd dat ongelijkheid tussen de belangen en actoren op regionale en nationale schaal ervoor zorgde dat een verschil ontstond tussen de regionale en nationale herinneringscultuur. Door de ongelijkheid tussen de twee herinneringsculturen ontwikkelden zij zich ook in verschillende richtingen. Deze instandhouding van de ongelijkheid tussen de regionale en nationale herinneringscultuur werd bewerkstelligd door acties op beide niveaus. Ten eerste is de focus op de diversiteit van slachtofferschap in de regionale herinneringscultuur een tegenbeweging op de stilte en tendens tot veralgemenisering van slachtofferschap in de nationale herinneringscultuur, beginnend bij de oprichting van de Gemeinschaft. Ten tweede zorgde de uitsluiting van de Emslandkampen uit de nationale plaatsen van herinnering voor het blijvende regionale karakter van de herinneringsplaats.

De wijze waarop de ongelijke ontwikkeling van de regionale en nationale herinneringscultuur invloed had op de representatie van daderschap en slachtofferschap in herinneringscentrum Esterwegen wordt onderzocht in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 3

Op het informatiebord voor de ingang van herinneringscentrum Esterwegen wordt verkondigd dat het centrum de centrale herinneringsplaats vormt voor alle vijftien Emslandkampen. De representatieve rol van het herinneringscentrum wordt dus direct erkend, het centrum representeert een narratief van de Emslandkampen en niet uitsluitend kamp Esterwegen. Herinneringscentrum Esterwegen presenteert echter ook een narratief van dader- en slachtofferschap, dat inherent is aan elke representatie van de oorlogsgeschiedenis. Hoe in het huidige centrum dader- en slachtofferschap worden gerepresenteerd en hoe deze representatie is beïnvloed door de ongelijkmatige ontwikkeling van de regionale en nationale herinneringscultuur, wordt onderzocht in dit hoofdstuk.

Het herinneringscentrum bestaat uit een grote ontvangsthal, twee tentoonstellingsgalerijen, een seminarieruimte en een omliggend terrein waar de oude topografie van het concentratiekamp Esterwegen zichtbaar is gemaakt. De hoofdtentoonstelling vertelt de geschiedenis van de Emslandkampen tussen 1933 en 1945. De nevententoonstelling betreft de geschiedenis van de kampen van 1945 tot op het heden. De tentoonstellingen en het terrein vormen samen een informatiekader waardoor de representatie van dader- en slachtofferschap naar de bezoeker worden gecommuniceerd. Deze representatie door middel van tekst en vormtaal kan worden gedeconstrueerd aan de hand van de methode van Roland Barthes, zoals uiteengezet in de inleiding. Door de gelaagde connotaties van de tekst en vormtaal te deconstrueren kan de onderliggende ideologie over dader- en slachtofferschap worden onthuld. Ten eerste zal worden gekeken naar de wijze waarop het centrum zichzelf presenteert met betrekking tot de regionale en nationale herinneringscultuur. Vervolgens wordt specifiek gekeken naar de representatie van dader- en slachtofferschap in de hoofdtentoonstelling en het terrein. Als laatste wordt gekeken naar de nevententoonstelling waar de focus niet ligt op een representatie van dader- en slachtofferschap, maar op de positionering van het centrum ten opzichte van de huidige omgang met de oorlogsherinnering in Duitsland.

De eerste boodschap was dus dat het herinneringscentrum de geschiedenis van de vijftien Emslandkampen representeert. De tweede boodschap is dat deze geschiedenis zelf ook een symbolische functie heeft. Dit wordt expliciet gedaan door middel van een inleidende tekst in de ontvangsthal van het centrum. Hierop staat dat het herinneringscentrum sporen van het

vroegere kamp herkenbaar maakt en niet meer zichtbare delen van de topografie, die voor geweld en dreiging staan, in een nieuwe vormtaal vertaalt. Een voorbeeld van deze nieuwe vormtaal zijn de boomgroepen op het terrein. Deze zijn geplant in de vorm en op de plaats van het voormalige barakkencomplex. Op deze manier is dit onzichtbare deel vertaalt in een nieuwe vormtaal. De niet meer zichtbare delen, zoals de barakken, representeren dus de thema's geweld en dreiging. Dat de barakken geassocieerd worden met deze thema's, is niet alleen toe te schrijven aan de informatie die het herinneringscentrum verstrekt over de kampgeschiedenis. Ook wordt uitgegaan van een associatie bij de bezoeker, gebaseerd op voorkennis van de Holocaust. De nieuwe vormtaal representeert dus de topografie van kamp Esterwegen, de geschiedenis van de Emslandkampen en in diepere lagen ook de Holocaust en de thema's geweld en dreiging.

De verbintenis aan grote thema's komt vaker expliciet terug in de tentoonstellingstekst. Zo is het centrum 'een merkteken tegen dictatuur, geweldpolitiek en terreur, tegen nationalisme en racisme. Het roept op tot engagement met mensenrechten, de rechtsstaat en democratie.' Deze verbintenis met grote thema's past in de lijn van de nationale herinneringscultuur sinds de jaren zeventig. Ook hierin werd de oorlog en de Holocaust verbonden aan thema's als democratie en racisme. De oproep tot engagement met mensenrechten, de rechtsstaat en democratie sluit bovendien aan op de didactische functie die in de jaren negentig werd toegedicht aan herinneringsplaatsen van voormalige kampen. Ook al is herinneringsplaats Esterwegen geen nationale plaats van herinnering, wordt in deze delen van de presentatie toch impliciet een verband gelegd met de nationale herinneringscultuur.

Verderop in dezelfde tekst wordt het centrum echter beschreven als een Europese herdenkingsplek. Het centrum benoemt dus wel expliciet een verbinding met de Europese herinneringsgemeenschap. Dit sluit aan op het eerdergenoemde thema van anti-nationalisme, waaraan het centrum zich verbindt. De aansluiting op de Europese herinneringsgemeenschap past bovendien in de langere lijn van de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen. Al sinds de oprichting van de Gemeenschap steunde de ontwikkeling van de herinneringscultuur op een internationaal netwerk van belanghebbenden, meer dan op nationale steun. Ondanks de nadruk op het internationale karakter van de herinneringsplaats is het statement evenals de tentoonstelling uitsluitend in het Duits geschreven. De tentoonstelling is dus vooral gericht op Duitssprekende bezoekers, maar toont verbindingen met zowel de regionale als nationale en internationale herinneringscultuur in haar zelfpresentatie. Daarnaast representeert het centrum de Emslandkampen, maar door middel van gelaagde connotaties ook de Holocaust en grote thema's waaronder geweld, dreiging, racisme en anti-nationalisme.

Slachtofferschap

Beide delen van de tentoonstelling worden ingeleid door een statement dat de opzet en het doel van de tentoonstelling verklaart. In het statement van de hoofdtentoonstelling wordt de globale benadering van slachtoffer- en daderschap vermeld. Er wordt expliciet vermeld dat prioriteit wordt gegeven aan de slachtoffers. Met betrekking tot daderschap wordt geschreven: ‘daarnaast wordt de vraag naar de daders evenals de structuren en processen aan de orde gesteld, die hun handelen mogelijk maakten.’ In de omgang met daderschap staan dus niet de daders zelf, maar de vraag naar de daders centraal. Dit impliceert dat in de tentoonstelling geen eenduidig antwoord zal worden gegeven op de schuldvraag, maar tegelijk wordt er al wel een soort antwoord geformuleerd in statement. Er wordt namelijk onderscheid gemaakt tussen de daders als de plegers van het geweld en het structurele geweld dat inherent was aan het politiek systeem en de ideologie van het nationaalsocialisme. Bij beiden wordt schuld gelegd, maar het onderscheid nuanceert deze schuld. De verbintenis aan het grotere thema van geweldpolitiek past in de algemene doelstelling van het herinneringscentrum.

Met betrekking tot de representatie van slachtofferschap in de hoofdtentoonstelling vallen twee dingen op. Ten eerste is er sprake van een slachtofferhiërarchie waarbij slachtoffers van vervolging op basis van etniciteit, politiek, religie en seksualiteit boven krijgsgevangenen worden geplaatst. Deze hiërarchie bestaat doordat er keuzes zijn gemaakt in de verdeling van ruimte en de volgorde die niet toe te schrijven is aan de chronologische opzet van de tentoonstelling. Ten tweede ligt in de vormgeving en woordkeuze een nadruk op diversiteit en individualiteit van de slachtoffers. De prioriteit van vervolgingsslachtoffers boven krijgsgevangenen is opvallend omdat het aantal gevangenen en dodelijke slachtoffers hoger ligt bij de krijgsgevangenen in de Emslandkampen.¹³⁴ Daarnaast begon grootschalige gevangenschap van beide groepen in 1939. De chronologische opzet van de tentoonstelling vormt dus geen oorzaak. Dat de vervolgingsslachtoffers prioriteit hebben blijkt uit het feit dat zij het eerst aan bod komen en dat alle uitgelichte verhalen op aparte informatietafels betrekking hebben op vervolgingsslachtoffers. Daarnaast wordt een groter deel van de hoofdtekst gewijd aan deze groep. De enige kampen die een aparte kop hebben in deze tekst zijn de drie satellietkampen van het concentratiekamp Neuengamme. De krijgsgevangenenkampen worden behandeld onder een algemene kop.

In de tentoonstellingstekst worden twee expliciete redenen aangeleverd voor deze hiërarchie van slachtofferschap. De eerste reden is dat er meer onderzoek is gedaan naar de

¹³⁴ Albers, 15.

vervolgingslachtoffers dan naar de krijgsgevangenen en er dus meer informatie over hen bestaat om te presenteren. De Sovjet-dictatuur wordt hiervoor verantwoordelijk gehouden. Zo zijn documenten over de Russische krijgsgevangenen na de oorlog naar de Sovjet-Unie getransporteerd, waar zij met name werden gebruikt om de voormalig krijgsgevangenen die terugkeerden uit de Duitse kampen als verraders aan te wijzen. Pas sinds 1990 werd onderzoek mogelijk. Hoewel deze reden voor het late onderzoek naar de Russische krijgsgevangenen feitelijk juist is, zijn er ook andere redenen voor het gebrek aan onderzoek die hier niet worden benoemd. Een reden is een gebrek aan aandacht voor deze groep in Duitsland, waar onder meer de Wehrmacht-mythe en de Koude Oorlogspolitiek van West-Duitsland oorzaken van zijn.

Een tweede reden die wordt genoemd is dat de uitgelichte verhalen van vervolgingsslachtoffers ‘plaatsvervangend’ zijn voor ‘alle slachtoffers van de nationaalsocialisten en hun ideologie.’ Door de vormgeving van de tentoonstelling en de keuze in uitgelichte verhalen blijkt dat met ‘alle slachtoffers’ wordt verwezen naar de vervolgingsslachtoffers en niet naar de krijgsgevangenen. Ook hier wordt het narratief van de Emslandkampen verbonden aan het narratief van de Holocaust. Toch kan het argument worden gemaakt dat ook de Russische en Poolse krijgsgevangenen, de grootste groep gevangenen, gevat kunnen worden onder de noemer ‘slachtoffers van nationaalsocialisten en hun ideologie’. Oost-Europaanse krijgsgevangenen werden door de nationaalsocialisten gezien als *untersmenschen* en werden daarom uitgehongerd en vermoord.¹³⁵ Daarom waren zij wel degelijk slachtoffers van de nationaalsocialistische ideologie. Daarnaast zouden verhalen van individuele krijgsgevangenen op dezelfde wijze als de vervolgingsslachtoffers als symbool kunnen worden gebruikt voor het lot van de ruim driemiljoen dode krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie in nazi-Duitsland.¹³⁶ Dit is echter niet het geval. Deze twee argumenten zouden het verschil tussen de twee groepen in de representatie van slachtofferschap verkleinen. Doordat niet gekozen is voor deze alternatieve benadering, benadrukt de huidige representatie dus juist het verschil tussen de groepen. Hoewel de nadruk op de diversiteit van slachtofferschap kenmerkend is voor de regionale herinneringscultuur, is de hiërarchie van slachtofferschap dat niet.

Naast de prioritering van vervolgingsslachtoffers wordt de representatie van slachtofferschap beïnvloed door de nadruk op diversiteit en individualiteit van de slachtoffers in de vormgeving en tekst. Er wordt in de tekst benadrukt dat de ervaringen en achtergronden van de slachtoffers zeer divers waren. In de tentoonstelling wordt waar mogelijk gebruik

¹³⁵ Nagel 141.

¹³⁶ Nagel, 133.

gemaakt van ooggetuigenverslagen, getuigenissen en egodocumenten. Ook worden in de tekst veel verhalen uitgelicht over individuele slachtoffers. Deze verhalen en bronnen geven een stem aan de slachtoffers, individualiseren de algemene feiten over het leven in de kampen en tonen de diversiteit aan ervaringen. Ook wanneer slachtoffers wel bij groep worden genoemd, worden zo specifiek mogelijke termen gebruikt om de diversiteit te benadrukken. Er wordt in een algemene tekst geschreven over sociaaldemocraten en communisten in plaats van een algemene term zoals politiek tegenstanders. Bij de termen die worden gebruikt om de diversiteit van slachtofferschap aan te duiden wordt onderscheid gemaakt tussen het discours van het nationaalsocialisme en het huidige discours ten aanzien van deze groepen. Sommige aanduidingen worden tussen aanhalingstekens geplaatst om de distantiëring tot het nationaalsocialistisch discours te benadrukken. Dit geldt bijvoorbeeld voor ‘asociale elementen’ en ‘rassenschande’. Andere termen die een categorie beschrijven die in het heden nog steeds in gebruik is worden niet tussen aanhalingstekens geplaatst, zoals homoseksuelen of sociaaldemocraten. Er wordt in het bijzonder onderscheid gemaakt tussen slachtoffergroepen wanneer in het nationaalsocialistisch systeem juist gepoogd werd dit onderscheid te laten verdwijnen. Veroordeelden door de civiele rechtbank en de zogenaamde *nacht und nebel*-gevangenen werden zonder onderscheid in één kamp gevangengezet, zodat het onderscheid tussen criminaliteit en verzet zou vervagen. In de tentoonstelling wordt aan dit onderscheid juist extra ruimte gewijd.

De representatie van slachtofferschap in de hoofdtentoonstelling is opgebouwd uit gelaagde connotaties. De eerste boodschap is dat de vele en diverse verhalen van en over slachtoffers het slachtofferschap in de Emslandkampen representeert. De tweede boodschap is dat deze verhalen ook van symbolische waarde zijn voor algeheel slachtofferschap van vervolging in de Tweede Wereldoorlog. Ten grondslag aan deze boodschap ligt een hiërarchie van slachtofferschap. Zoals aangetoond in het vorige hoofdstuk wordt de regionale herinneringscultuur ten opzichte van de nationale herinneringscultuur gekenmerkt door een nadruk op diversiteit. Ook in de tentoonstelling is deze nadruk op diversiteit te zien, door het expliciete onderscheid dat wordt gemaakt tussen slachtoffergroepen door middel van woordkeuze en vormgeving. De invloed van de nationale en internationale herinneringscultuur is zichtbaar in de hiërarchie van slachtofferschap in deze onderscheiden slachtoffergroepen. De vervolgingsslachtoffers krijgen prioriteit doordat zij Holocaustslachtofferschap symboliseren. De Holocaust staat centraal in de nationale en internationale herinneringscultuur. De krijgsgevangenen hebben nationaal en internationaal minder bekendheid. Terwijl zij in de Emslandkampen wel de grootste groep vormen, wordt toch prioriteit gegeven aan een groep die

op nationaal en internationaal niveau meer erkend en bekend is. In de representatie van slachtofferschap in de hoofdtentoonstelling is dus zowel de regionale als nationale herinneringscultuur te zien.

Ook op het terrein van het herinneringscentrum wordt slachtofferschap gerepresenteerd. Het terrein toont de topografie van voormalig kamp Esterwegen, grotendeels door nieuwe vormtaal. Deze vormtaal bestaat uit een muur die symbool staat voor de poort en de wachttore, een centraal pad en boomgroepen die symbool staan voor de gevangenenbarakken. Naast deze nieuwe vormtaal zijn resten van de kamptopografie zichtbaar gemaakt en enkele gedenkstenen neergezet. De representatie van slachtofferschap is met name in de vormtaal zichtbaar. De muur die de wachttore symboliseert is exemplarisch hiervoor. Hoewel het design van de muur minimalistisch is, is het duidelijk dat hij een wachttore van het kamp representeert. Deze connotatie is echter niet uitsluitend gebaseerd op verschafte kennis over van de topografie van kamp Esterwegen, maar op de aanname dat elke bezoeker de vorm zal associëren met een wachttore, door voorkennis van hoe een concentratiekamp eruitziet. Deze associatie komt voort uit de nationale en internationale herinneringscultuur. De connotaties van de muur zijn ten eerste een wachttore, ten tweede een concentratiekamp en ten derde de Holocaust.

De muur toont echter ook een link met de regionale herinneringscultuur, door de donkerrode kleur van het materiaal waarmee hij is gemaakt. Deze kleur wordt herhaaldelijk gebruikt in de vormtaal, beginnend in de ontvangsthal. Zoals wordt toegelicht op een informatiebord, representeert de kleur de rode veengrond waarop de gevangen dwangarbeid pleegden. De eerste connotatie van de kleur is dus de veengrond en de tweede connotatie is dwangarbeid van de gevangenen in de Emslandkampen. Het rode materiaal is dus uitsluitend gelinkt aan de regionale herinnering. In de 'wachttore' is dus invloed van zowel de regionale als de nationale en internationale herinneringscultuur zichtbaar. De samenkomst van de voorgenoemde connotaties van de vorm en de kleur in de 'wachttore' toont de ideologie over slachtofferschap. Een wachttore wordt in eerste instantie geassocieerd met ouderschap, omdat de fysieke structuur is gebouwd door en in dienst van de ouders. De rode veengrond representeert juist slachtofferschap, doordat de associatie ervan voortkomt uit de herinnering van de slachtoffers. Door de toren de rode kleur te geven, wordt het symbool van ouderschap toegeëigend en ingepast in het slachtoffer narratief.

Deze focus op slachtofferschap sluit aan op de doelstelling van het herinneringscentrum, maar ook in bredere zin op de herinneringscultuur van de Emslandkampen, waarin slachtofferschap al sinds de oprichting van de Gemeinschaft centraal stond. Zowel in de

tentoonstelling als in de nieuwe vormtaal wordt uit een samenkomst van regionale, nationale en internationale herinneringscultuur een representatie van slachtofferschap geconstrueerd. Hierin is de constructieve invloed van meervoudige herinnering zichtbaar.

Daderschap

Met betrekking tot daderschap wordt zoals eerdergenoemd onderscheid gemaakt tussen de directe daders en de structuur van geweld die hen de mogelijkheid bood. Allebei worden verantwoordelijk gehouden voor de nazimisdaden. Er is dus geen sprake van demonisering van de nazitop of van alleen de geweldplegers in de kampen. In de hoofdtentoonstelling worden grote processen besproken en verbonden aan geweld, zoals het geweldsmonopolie van het regime en het geweld dat inherent was aan de ideologie van de nationaalsocialisten. Er wordt getoond hoe beslissingen en processen op nationaal niveau invloed hadden op de Emslandkampen. Tegelijk wordt ook een nadruk gelegd op individuele verantwoordelijkheid. Dit komt naar voren in de bespreking van individuele daders. Deze worden vrijwel op dezelfde manier als de slachtoffers uitgelicht. Er wordt expliciet vermeld in welke manier hun daderschap zich onderscheidde van structureel daderschap. De commandant Werner Schäfer bijvoorbeeld creëerde zijn ‘eigen imperium’. Hij hield een hand boven het hoofd van zijn soldaten, wanneer die buiten de regels om geweldsdaden begingen tegen gevangenen. Ook het verhaal van de negentienjarige corporaal Willi Herold, wordt uitgelicht. Herold stal een kapiteinsuniform en orkestreerde uit eigen initiatief een massamoord op veertig gevangenen terwijl de geallieerden voor de deur stonden. Net als bij Schäfer kwam zijn misdaad niet van hoger bevel maar uit eigen overtuiging. Schäfer zag zichzelf als een representant van het nationaalsocialisme en zo worden hij en Herold in de tentoonstelling ook gepresenteerd.

Door deze benadering van daderschap wordt de basis van het kwaad niet gelegd bij het politieke systeem maar bij de ideologie van het nationaalsocialisme. De twee daders die worden uitgelicht, Herold en Schäfer, handelden los van het politiek systeem en uit ideologische overtuiging. De onderliggende boodschap van deze representatie is dat het de ideologie van het nationaalsocialisme was die het politiek systeem creëerde en niet omgekeerd. Er wordt door de uitlichting van individueel daderschap geïmpliceerd dat men niet vrijgepleit kan worden van individuele verantwoordelijkheid in een gewelddadig regime. Anderzijds wordt de werkelijke ‘schuld’ gelegd in de ideologie die aan de basis ligt van beide vormen van geweld. Door een nadruk op ideologie wordt van daderschap een breder en actueler thema gemaakt. De daders en het naziregime liggen in het verleden maar de ideologie van racisme en geweld is niet even

tijdsgebonden. Deze actualisering onderschrijft de oproep van het herinneringscentrum tot engagement met ‘mensenrechten, de rechtsstaat en democratie’ in het heden.

Actualisering van daderschap past niet in de nationale herinneringscultuur, waarin juist herhaaldelijk werd gepoogd los te breken van daderschap door het verleden kunstmatig af te sluiten. De nationale herinneringscultuur is nauw verbonden met de nationale identiteit, waardoor omgang met daderschap wordt bemoeilijkt. Erkenning van daderschap wordt geassocieerd met collectieve schuld. In de regionale herinneringscultuur en in het herinneringscentrum is dit niet het geval. In de representatie wordt collectieve schuld ontkent door de nadruk op individuele verantwoordelijkheid en de geweldpolitiek. Tegelijk wordt ook gewaarschuwd voor aanname van collectieve onschuld, door de onderliggende waarschuwing voor de tijdloze ideologie achter nazisme. De representatie van daderschap in de hoofdtentoonstelling toont dus vooral de regionale herinneringscultuur en de onafhankelijkheid van de nationale identiteit. Dat de Emslandkampen niet zijn erkend als nationale plaatsen van herinnering, maakte deze onafhankelijkheid mogelijk. De ongelijkheid tussen de regionale en nationale herinneringscultuur heeft de afwijkende representatie van daderschap dus beïnvloed.

In het landschap wordt daderschap op het eerste gezicht op een andere wijze gerepresenteerd. Daderschap lijkt hier grotendeels onzichtbaar. Dit komt ten eerste doordat daderschap in de nieuwe vormtaal in dienst staat van de slachtofferherinnering, zoals bleek uit de ‘wachttorens’. Ook worden in het landschap de gevangenenbarakken gerepresenteerd door boomgroepen, terwijl de plaats waar wachtersbarakken hebben gestaan, leeg is gelaten. De eerste wijze waarop toch daderschap wordt gerepresenteerd, is in de expliciete vermelding van deze keuze. In een informatiebord wordt toegelicht waar de wachtersbarakken hebben gestaan en dat in de bouw van het herinneringscentrum ervoor is gekozen deze ruimte ‘aan zichzelf over te laten’. Door de vermelding zijn de wachtersbarakken en daarmee daderschap niet daadwerkelijk onzichtbaar, maar worden zij gerepresenteerd door hun afwezigheid. De eerste boodschap die hieraan ten grondslag ligt is dat de nieuwe vormtaal in dienst staat van de herinnering van de slachtoffers en niet van de daders. De tweede boodschap is dat het daderschap niet wordt genegeerd of vergeten, ondanks de focus op slachtofferschap. De benoeming van de wachtersbarakken en hun afwezigheid zorgt hiervoor.

Daderschap wordt op een andere plek in het landschap wel verbonden aan fysieke structuren. Dit zijn de overblijfselen van het concentratiekamp die zichtbaar zijn gemaakt. De functie van deze resten is tweeledig. Ten eerste bewijzen de resten de authenticiteit van de herinneringsplaats. De authenticiteit van de plek is wat Esterwegen maakt tot een plaats van

herinnering. De tweede functie die de resten dienen voor het herinneringscentrum, is de representatie van ouderschap. Het meest zichtbare overblijfsel is een trap, die voorheen leidde naar een ereteken dat door de wachters was opgericht. Een belangrijk verschil tussen deze overblijfselen en de nieuwe vormentaal, is dat de vormentaal al de associatie van een concentratiekamp kan opwekken voordat de bezoeker de informatieborden heeft gelezen. Waar in de nieuwe vormentaal kan worden voortgebouwd op een reeds bestaande connotatie van een vorm, is de connotatie van de overblijfselen volledig afhankelijk van het informatiebord. Bij de trap is de eerste boodschap van deze informatie dat de treden voorheen naar een nationaalsocialistisch ereteken leidden, dat nu niet meer zichtbaar is. Vervolgens wordt geschreven dat het ereteken een uitdrukking was van de ideologische oriëntatie van de wachters, 'die dienstdeden uit nadrukkelijk nationaalsocialistische overtuiging'. Hierdoor is de eerste connotatie van de overblijfselen een nationaalsocialistisch ereteken, de tweede connotatie ouderschap in de Emslandkampen en de derde de nationaalsocialistische ideologie.

De ideologie met betrekking tot ouderschap die ten grondslag ligt aan de representatie bestaat uit twee ideeën. Het eerste idee is dat de herinnering aan ouderschap in dienst moet staan van de herdenking van slachtofferschap. Het tweede idee is dat het werkelijke ouderschap in de nationaalsocialistische ideologie ligt en niet uitsluitend in de geweldplegers of nazitop. Deze ideologie komt met name voort uit de regionale herinneringscultuur, maar in de representatie ervan wordt gebruik gemaakt van connotaties die voortkomen uit de nationale en internationale herinneringscultuur.

Postmemory

Het onderwerp van de nevententoonstelling van herinneringscentrum Esterwegen is de regionale herinneringscultuur zelf. In dit deel wordt gereflecteerd op de omgang met de oorlogsherinnering sinds 1945. Deze tentoonstelling toont dus een eigen visie op de ongelijke ontwikkeling en de omgang met vader- en slachtofferschap. De representatie van vader- en slachtofferschap in de nevententoonstelling sluit aan op de hoofdentoonstelling. Er is een focus op slachtofferschap en een nadruk op de diversiteit ervan. In de benadering van de ongelijkheid tussen de regionale en nationale herinneringscultuur ligt ook de nadruk op de omgang met de slachtoffers. Het gebrek aan compensatie en erkenning in de nationale herinneringscultuur wordt besproken onder de kop 'verdringing'. De oprichting van de Gemeinschaft en later het DIZ worden genoemd als een tegenreactie hierop. Vervolgens wordt bijna uitsluitend de concrete ontwikkeling van de regionale herinneringscultuur besproken, met een nadruk op het

grote internationale netwerk van het DIZ en later het herinneringscentrum. Deze verhalen worden verteld aan de hand van foto's en krantenartikelen over evenementen van het DIZ.

De boodschap van deze tentoonstelling gaat echter voorbij aan de representatie van vader- en slachtofferschap, die in de rest van het centrum centraal staat. Dat dit deel van de tentoonstelling een andere functie heeft, blijkt uit de inleidende tekst van de tentoonstelling.

‘De vervolggeshiedenis van de Emslandkampen die hier wordt behandeld, moet worden opgevat als een complex proces dat verschillende fasen doorloopt, waarbij sommige aspecten en processen nog nauwkeuriger moeten worden onderzocht. (...) Dit deel van de tentoonstelling zal blijven veranderen en inhoudelijk uitbreiden, omdat de na-geshiedenis voor de toekomst open is. Elke generatie moet haar relatie met de geschiedenis van 1933 – 1945 opnieuw definiëren.’

De eerste boodschap van de tekst is dat de representatie van het oorlogsverleden een actief proces is. De nevententoonstelling illustreert het proces van 1945 tot op het heden, maar de huidige presentatie is niet het eindproduct. Er wordt erkend dat het centrum niet los staat van de geschiedenis en ook in de toekomst zal veranderen. De tweede boodschap van de tekst is het belang van engagement met het verleden. Met name de laatste zin kan worden gelezen als een betoog hiervoor. Met de ‘geschiedenis van 1933 – 1945’ wordt niet uitsluitend het oorlogsverleden bedoeld, maar ook de grote thema's die in de doelstelling van het centrum hieraan werden verbonden, zoals de rechtsstaat en democratie.

De laatste zin kan echter ook op een andere wijze worden geïnterpreteerd. In deze derde boodschap bevindt zich de ideologie die ten grondslag ligt aan de representatie van het oorlogsverleden in het herinneringscentrum. Hierbij wordt de laatste zin niet gelezen als gebiedende wijs, maar als een vaststelling. Dat elke generatie zijn relatie tot 1933 – 1945 opnieuw moet definiëren toont op deze manier het effect van *postmemory*. De oorlogsherinnering en het trauma heeft niet alleen gevolgen voor de eerste naoorlogse generatie maar ook voor toekomstige generaties. Het oorlogsverleden kan dus niet worden afgesloten omdat de consequenties ervan nog steeds aanwezig zijn in het heden. Engagement met het verleden is daarom niet een keuze, maar onvermijdbaar. Dit is de essentie van *postmemory*. Zoals aangetoond in het vorige hoofdstuk was het DIZ een product van samenwerking tussen de regionale postgeneratie en de slachtoffers. Ook in het huidige centrum is het effect van deze

samenwerking te zien. Zo staan in de representatie de slachtoffers centraal en is de boodschap van het centrum een oproep tot postmemoriaal werk.

In conclusie toont herinneringscentrum Esterwegen zowel de invloed van de regionale als de nationale en internationale herinneringscultuur en van zowel de slachtoffers als de postgeneratie. Niet ondanks dat, maar doordat deze meervoudige en deels tegenstrijdige herinneringen tegelijk in dezelfde publieke ruimte bestaan, is een gelaagde en complexe representatie van dader- en slachtofferschap in het centrum gecreëerd. Dit toont de constructieve werking van meervoudige en tegenstrijdige herinnering.

Conclusie

De ontwikkeling van de herinneringscultuur van de Emslandkampen was sinds 1945 ongelijk aan de ontwikkeling van de nationale herinneringscultuur in Duitsland. In deze scriptie is onderzocht hoe deze ongelijkheid invloed heeft gehad op de representatie van dader- en slachtofferschap op de huidige herinneringsplaats Esterwegen. In de eerste twee hoofdstukken is de ongelijkheid tussen de ontwikkeling van de regionale herinneringscultuur en de nationale herinneringscultuur beschreven. Als eerste werd de periode van 1945 tot 1980 onderzocht. In de nationale herinneringscultuur bestond in deze periode een focus op daderschap. In de regionale herinneringscultuur werd de herinnering aan de Emslandkampen met name gedragen door de slachtoffers. De focus van deze herinneringsgemeenschap lag dan ook op slachtofferschap. Er ontstond in deze een periode een kloof tussen de nationale herinneringscultuur en de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen. Vanaf de jaren zeventig ontstond een tweede narratief in de regionale herinneringscultuur, gecreëerd door de postgeneratie en met een focus op verzet. Tot de jaren tachtig waren deze twee narratieven over de kampgeschiedenis simultaan aanwezig in de regionale herinneringscultuur, maar de twee herinneringsgemeenschappen opereerden gescheiden.

In het tweede hoofdstuk werd de ontwikkeling van de herinneringscultuur van de Emslandkampen vanaf de jaren tachtig onderzocht. In deze periode ontstond een samenwerking tussen de twee herinneringsgemeenschappen. De institutionalisering van de herinnering van de Emslandkampen kwam voort uit deze samenwerking. Het gemeenschappelijke belang van de twee groepen was de overdracht en preservatie van de herinnering. Dit werd ook de eerste doelstelling van het DIZ. Terwijl op regionale schaal een groeiende aandacht was voor de geschiedenis van de Emslandkampen, werd vanaf de jaren tachtig op nationale schaal normalisering van het oorlogsverleden gestimuleerd. De nationale herinneringscultuur kwam vanaf de hereniging in 1990 bovendien in dienst te staan van nationale eenheid. Het streven naar normalisatie en eenheid zorgde voor een veralgemenisering van slachtofferschap in de nationale herinneringscultuur. In de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen bleef echter een nadruk liggen op de diversiteit van het slachtofferschap.

In deze periode werden kampen in toenemende mate beschouwd als plaatsen van herinnering, zo ook de Emslandkampen. Door de herinneringspolitiek werden echter alleen kampen die van nationaal belang werden gezien, erkend als nationale plaatsen van herinnering. Dit betekende dat zij herkenbaar waren en een op nationaal niveau gedeelde herinnering representeerden. De Emslandkampen behoorden niet tot de kampen die tot nationale plaatsen

van herinnering werden benoemd. De nationale en regionale herinneringscultuur bleven ongelijk. Uit de eerste twee hoofdstukken kon worden geconcludeerd dat door de divergente ontwikkeling van de nationale en regionale herinneringscultuur de ongelijkheid van beiden in stand werd gehouden. De focus op divers slachtofferschap was een reactie op de veralgemenisering in de nationale herinneringscultuur. De uitsluiting van de Emslandkampen uit de nationale plaatsen van herinnering hield het regionale karakter van de herinneringscultuur van de kampen in stand.

In het derde hoofdstuk werd de representatie van dader- en slachtofferschap in het huidige herinneringscentrum Esterwegen geanalyseerd. Ten eerste is aangetoond dat de focus van de regionale herinneringscultuur op slachtofferschap en de nadruk op de diversiteit hiervan ook zichtbaar is in de representatie van slachtofferschap in herinneringscentrum Esterwegen. Ten tweede betekende de uitsluiting van de Emslandkampen uit de nationale plaatsen van herinnering dat het herinneringscentrum niet is gebonden aan de ideologie van dader- en slachtofferschap van de nationale herinneringscultuur. De ideologie die ten grondslag ligt aan de huidige presentatie bevat elementen uit de regionale, nationale en internationale herinneringscultuur. Uit de analyse kan worden geconcludeerd dat de ongelijkheid de presentatie heeft beïnvloed.

Hieruit komt het antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek voort: de ongelijkheid tussen de ontwikkeling van de regionale herinneringscultuur van de Emslandkampen en de ontwikkeling van de nationale herinneringscultuur heeft de representatie van het oorlogsverleden op de huidige herinneringsplaats op constructieve wijze beïnvloed. De ongelijkheid heeft er namelijk toe geleid dat het huidige herinneringscentrum niet de nationale of regionale herinnering representeert, maar een heterogene, gelaagde representatie van dader- en slachtofferschap weergeeft.

Deze conclusies leveren op twee manieren nieuwe inzichten voor het veld van herinneringsstudies. Ten eerste vormt de conclusie een bevestiging van de twee standpunten van Rothberg en een demonstratie van de toepasselijkheid van zijn theorie op een regionale casus. Het diachrone onderzoek in de eerste twee hoofdstukken toonde aan dat herinnering meervoudig is, zich dynamisch ontwikkelt en dat herinneringsactiviteiten daarom onvoorspelbare en tegenstrijdige gevolgen kunnen hebben. Herinnering dus *multidirectional*. Uit de geschiedenis en de analyse van herinneringscentrum Esterwegen blijkt dat meervoudige en deels tegenstrijdige herinnering in dezelfde publieke ruimte kan bestaan. Herinnering is dus niet competitief maar connectief. De creatie van een representatie van dader- en

slachtofferschap waarin meervoudige en deels tegenstrijdige herinnering zichtbaar is, toont bovendien aan dat deze meervoudige herinnering constructief kan zijn.

De casus Esterwegen laat zien hoe de gelaagde herinnering in Duitsland kan worden gerepresenteerd, maar toont ook hoe deze representatie in dienst wordt gesteld van actuele en toekomstige verwerking van het verleden door de postgeneratie. Verwerking betekent in de woorden van het centrum de herdefiniëring van de relatie tot het verleden van huidige en toekomstige generaties. De representatie van het verleden in het centrum gaat dus over confrontatie met het verleden, niet het afsluiten ervan. Ten tweede toont dit onderzoek en de casus Esterwegen daarom aan hoe in de tijd van *postmemory* kan worden omgegaan met de oorlogsherinnering in Duitsland. Om meer inzicht te krijgen in de huidige omgang met de oorlogsherinnering in Duitsland en in de constructieve werking van ongelijkheid in de herinneringscultuur, is vergelijkend onderzoek met andere regionale herinneringsplaatsen van de Tweede Wereldoorlog nodig.

Bibliografie

Primaire bronnen

Boermans, Anne. "De Emslandlager." NOS radio-uitzendingen. 24 april, 1, 8 en 15 mei 1989.

Bosscher, Frans. "'Onbekende' nazi-kampen eisten duizenden levens." *Nieuwsblad van het Noorden*. 3 mei 1986. Delpher.

Deutscher Bundestag. Drucksache 16/9875. *Unterrichtung durch den Beauftragten der Bundesregierung für Kultur und Medien: Fortschreibung der Gedenkstättenkonzeption des Bundes: Verantwortung wahrnehmen, Aufarbeitung verstärken, Gedenken vertiefen*. Berlin: H. Heenemann GmbH & Co, 2008.

Deutscher Bundestag. Drucksache 13/11000. *Schlußbericht der Enquete-Kommission, "Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit."* Bonn: Bonner Universitäts-Buchdruckerei, 1998.

Deutscher Bundestag. Drucksache 14/1569. *Unterrichtung durch die Bundesregierung: Konzeption der künftigen Gedenkstättenförderung des Bundes und Bericht der Bundesregierung über Beteiligung des Bundes an Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Bonner Universitäts-Buchdruckerei, 1999.

"Geschichte." Gedenkstätte-esterwegen. <https://www.gedenkstaette-esterwegen.de/geschichte/>

Museumtekst en vormentaal. Gedenkstätte Esterwegen. Esterwegen.

Nolte, Ernst. "Die Vergangenheit, die nicht vergehen will." In *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Juni 1986.

Secundaire bronnen

Albers, Pieter. *Gevangen in het veen: De geschiedenis van de Emslandkampen: vijftien vergeten concentratiekampen langs de Nederlandse grens*. Utrecht: Omniboek, 2018.

Allen, Graham. *Roland Barthes*. Londen/New York: Routledge, 2003.

Arnold-de Simine, S. "The GDR and the memory debate." In *Remembering and rethinking the GDR: Multiple perspectives and plural authenticities*, onder redactie van Anna Saunders en Debbie Pinfold, 19-34. Londen: Palgrave Macmillan, 2012.

Assmann, Aleida. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999.

Assmann, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992.

Barthes, Roland. *Mythologies*. Parijs: Editions du Seuil, 1957.

Barthes, Roland. *Mythologies*. Vertaald door Annette Lavers. New York: Noonday Press, 1972.

Brenneis, Sara J. *Spaniards in Mauthausen: Representations of a nazi concentrationcamp, 1940 – 2015*. Toronto: University of Toronto Press, 2018.

Cesarani, David, Joanne Reilly, Tony Kushner, Colin Richmond. *Belsen in history and memory*. Londen: Frank Cass & Co. Ltd., 1997.

Derks, Marjet, Martijn Eickhoff, Remco Ensel en Floris Meens. *What's left behind: The Lieux de mémoire of Europe beyond Europe*. Nijmegen: Vantilt, 2015.

Dodd, W.J. *National Socialism and German discourse: Unquiet voices*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018.

Duchhardt, Heinz, Georg Kreis, Wolfgang Schmale. *Europäische Erinnerungsorte*, onder redactie van Pim den Boer. München: Oldenbourg, 2015.

Endlich, Stefanie, Nora Goldenbogen, Beatrix Herlemann, Monika kahl, Regina Scheer. *Gedenkstätten für Opfer des Nationalsozialismus: Eine Dokumentation*, onder redactie van Stefanie Endlich. Bonn: Druckhaus Oberpfalz, 2000.

François, Etienne en Hagen Schulze, red. *Deutsche Erinnerungsorte*. München: Beck, 2001.

Giesen, Bernard. "The trauma of perpetrators: the Holocaust as the traumatic reference of German national identity." In *Cultural trauma and collective identity*, onder redactie van Jeffrey C. Alexander, 112-154. Londen: University of California Press, 2004.

Halbwachs, Maurice. *On collective memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.

Hebel, Udo, red. *Sites of Memory in American Literatures and Cultures*. Heidelberg: Winter, 2003.

Herf, Jeffrey. *Divided memory: The Nazi past in the two Germanys*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.

Hirsch, Marianne. *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.

Isnenghi, Mario, red. *I luoghi della memoria*. Rome: Laterza, 1987–1997.

Kaiser, Alexandra. "The *Volkstrauertag* (People's Day of Mourning) from 1922 to the present." In *Memorialization in Germany since 1945*, onder redactie van Bill Niven en Chloe Paver, 15-25. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Kift, Dagmar. "Neither here nor there? Memorialization of the expulsion of ethnic Germans." In *Memorialization in Germany since 1945*, onder redactie van Bill Niven en Chloe Paver, 78-87. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Kosthorst, Erich en Bernd Walter. *Konzentrations- und Strafgefangenenlager im Dritten Reich: Beispiel Emsland:: Dokumentation und Analyse zum Verhältnis von NS-Regime und Justiz*. Münster: Droste, 1983.

Ladd, Brian. *Ghosts of Berlin: confronting German history in the urban landscape*. Chicago/Londen: University of Chicago Press, 1997.

Levy, Daniel en Natan Sznajder. *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press, 2001.

Lewis, Ingrid. *Women in European Holocaust films: perpetrators, victims and resisters*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017.

Livingstone, David. "Remembering on foreign soil: The activities of the German War Graves Commission." In *Memorialization in Germany since 1945*, onder redactie van Bill Niven en Chloe Paver, 69-77. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Marcuse, Harold. "Memorializing persecuted Jews in Dachau and other West German concentration camp memorial sites." In *Memorialization in Germany since 1945*, onder redactie van Bill Niven en Chloe Paver, 192-204. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Matz, Reinhard, Andrzej Szczypiorski, James E. Young, Hanno Loewy, Jochen Spielmann. *Die unsichtbaren Lager: Das Verschwinden der Vergangenheit im Gedenken*, onder redactie van Reinhard Matz. Hamburg: Rowolht Taschenbuch Verlag, 1993.

Nagel, Jens. "Remembering prisoners of war as victims of National Socialist persecution and murder in post-war Germany." In *Memorialization in Germany since 1945*, onder redactie van Bill Niven en Chloe Paver, 134-145. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Neumann, Klaus. *Shifting memories: The nazi past in the new Germany*. Michigan: The University of Michigan Press, 2000.

Niven, Bill. *Facing the Nazi past: united Germany and the legacy of the Third Reich*. Londen: Routledge, 2002.

Nora, Pierre. *Les Lieux de Mémoire*. Parijs: Gallimard, 1984-1992.

Nora, Pierre. *Realms of memory: rethinking the French past. Volume I: conflicts and divisions*. Vertaald door Arthur Goldhammer. New York: Columbia University Press, 1996.

Nora, Pierre. *Realms of memory: The construction of the French past. Volume III: Symbols*. Vertaald door Arthur Goldhammer. New York: Columbia University Press, 1996.

Olick, Jeffrey K. *The sins of the fathers: Germany, memory, method*. Chicago/Londen: University of Chicago Press, 2016.

Ooijen, Iris van en Ilse Raaijmakers. "Competitive or multidirectional memory? The interaction between postwar and postcolonial memory in the Netherlands." *Journal of Genocide Research* 14, nr. 3-4 (2012): 463-483.

Pearce, Caroline. "An unequal balance? Memorializing Germany's "double past" since 1990." In *The GDR remembered: representations of the East German State since 1989*, onder redactie van Nick Hodgin en Caroline Pearce, 172-201. New York: Camden House, 2011.

Pearce, Caroline. *Contemporary Germany and the Nazi legacy: remembrance, politics and the dialectic of normality*. Londen: Palgrave Macmillan, 2008.

Pettitt, Joanne. "Holocaust narratives: second-generation "perpetrators" and the problem of liminality." *The European Legacy* 23, nr.3 (2018): 286-300.

Rothberg, Michael. *Multidirectional memory: Remembering the Holocaust in the age of decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.

Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique Générale*, onder redactie van Charles Bally en Albert Sechehaye. Parijs: Payot, 1916.

Schluckner, Horst, Martin Bennhold, Fritz Wüllner, Detlef Garbe, Norbert Haase, Hans-Peter Klausch, Günter Fahle en Stefan Harder. *Verräter oder Vorbilder: deserteur und ungehorsame Soldaten im Nationalsozialismus*, onder redactie van Fietje Ausländer. Papenburg: Dokumentations- und Informationszentrum Emslandlager, 1990.

Sion, Brigitte, red. *Death tourism: disaster sites as recreational landscape*. Calcutta: Seagull Books, 2014.

Szlezák, Klara Stephanie. "'Out of Germany': Flossenbürg Concentration Camp, Jakub's World (2005), and the commemoration of the Holocaust in the United States." in *American Studies Journal* 59, (2015).

Tollebeek, J., red. *België: een parcours van herinnering*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.

Urban, Markus. "Memorialization of perpetrator sites in Bavaria." In *Memorialization in Germany since 1945*, onder redactie van Bill Niven en Chloe Paver, 103-113. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Wesseling, Henk, red. *Plaatsen van Herinnering*. Amsterdam: Bakker, 2005-2006.

Wolf, Diane L. "Postmemories of joy? Children of Holocaust survivors and alternative family memories." *Sage Journals* 12, nr. 1 (2019): 75:87.